CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

SDPB

Coll. No. 300

Title Bhātta Dīpikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 300 Subject:

Title: Bhatta Dīpikā

Author: Khaṇḍadeva Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10" by 4.4" Extent: 079 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: —

भा०ट १ श्रीगणेशाय नमः॥ द्रव्याणां स्वं स्वं संस्कृत्य केप्रयोगस्वर्गानिरूपितेऽधुना तत्राधिकारी निरूप्यते॥ अ
त्राधिकारो नाम फलभोक्तृत्वसमानाधिकरणकर्तृत्वं॥ श्राद्धादौ पित्रादेः कर्तृत्विजांचाधिका
रव्यावृत्त्यर्थं विशेषणद्वयं॥ नचैवं त्वा तेषां पितुः फलभोगाभावादधिकारानापत्तिः सत्यप्य
कर्तृत्वप्रत्यवायकरणस्यैतत्त्वादिफलकर्तृत्वेन यागजन्यफलकर्तृत्वाभावोऽगत्याऽधिवाच्यं प्रवृ
त्तिप्रयोजकफलेच्छासमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव विवक्षितत्वात् अतएव श्राद्धादावपि
फलस्वाम्यनिष्ठत्वेऽपि तदिच्छाया यजमानान्नरत्वादधिकाराविघातः ऋत्विजामपि
यजमानस्य फले भूयादितीच्छायाः स्वनिष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणत्वादधिका
रापत्तिरलं प्रवृत्तिसकर्तृदक्षिणाद्याभिमें भूयादितीच्छायाः प्रवर्त्तकत्वेऽपि प्रवृत्तिप्रयो
जकत्वयाऽभिच्छायाः पूर्वमप्रयोजकत्वाभावात् अयं चाधिकारो विध्याक्षिप्तस्वेच राम
साधनत्वसमानाधिकरणस्वकीत्तिसाध्यत्वबलात्प्रत्यादिविधिप्रमाणकः अयमेव १

चाधिकारविधिरित्युच्यते तत्र चाधिकारस्येष्टरूपप्रवृत्तिफलश्चोत्तलत्वात्स्वैवरूपं फलं
भावनायामभिनेवेति पक्षं विचार्यते तत्र भावनायामाव्यापेक्षायां परत्वलाघात्वयस्यै
वसर्वत्र भाव्यत्वात् स्वर्गादेः अपितु रूपसाध्यधनस्यैव योग्यत्वात् पश्वादेरिव साशि
तस्यापि चैवं न स्वर्गइत्यादिप्रपाते द्रव्यवाचित्वमेवमुक्तविशेषदेशविशेषवाचित्वमा
हकेस्याम्यपरत्वाच्च कामशब्दस्य तेन कामनानुवादः॥ अथवा स्वर्गकामशब्दः कर्तृ
विशेषणायेवयागाङ्गत्वेन विवक्षितविशेषणोपन्यस्ताकामनामपितरंगत्वेन विधेयतइति
न कश्चिद्विरोधः न च विधिश्रुतिविरोधादिष्ट भाव्यकत्वावगमः विधेः प्रवृत्तिजननस्व
रूपयोग्यत्वस्यैव वाच्यत्वेन फलोपधानेनैव तस्याभावात्स्वभावविरहेऽपि अरण्यपृष्ठे
ऽववृद्धिरेः प्रवृत्तिजनकत्वोपपत्तेः॥ नहि फलोपहिते प्रवृत्तिजनकत्वं विध्यर्थः वि
धिशातत्र्वव योपिकेषांचित्स्य व सरशैनारुअत एव प्रवृत्तिविषयत्वे घटसाधनत्वापे

भा॰श
२

यथा तत्रमेपि विधेर्नयाजेऽधिकं यद्यपि तु गम्यव निस्वरूपयोग्यत्वमात्रेऽधिकारस्य वैयर्थ्यापि
त्तिः तथापि तत्तद्योगस्य समानप्रकरणस्थाभाव्यत्वात् वागमेऽपि प्रयोगमप्रमासाधारणप्र
वृत्तिकारिणेष्टसाधनत्वज्ञानस्य वाक्ये प्रामाण्यमात्मकस्य तान् ता ज्ञाना रेवप्रवृत्तिसिद्धेर्न
इष्टसाधनत्वाक्षेपकत्वं अन्यथा तत्परस्तोकामः प्रायाश्चित्तं कुर्यादिति वत्तथैव काम
नाया अपि निमित्तत्वात् तत्तश्च निमित्तेन नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायमात्रं न तु कर
णे किंचिदिष्टम् अकरणे प्रत्यवायापत्तिये वच पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेर्न विधिर्वैयर्थ्यं त
था सर्वथा प्रयोगस्य वृभाव्यत्वेन इष्टसाधनताभावात् प्रवर्त्तकप्रयोजकप्रवृत्तिविषयत्वमप्र
लेशमात्रम् आभाविकरणे कर्तृत्वरूपाधिकारसिद्धिरिति प्रतिनागवतिस्वरूपयोग्यत्वं
यान्तं विध्यर्थः वैयर्थ्यापत्तेः नापीष्टसाधनत्वानुमितेः मन्मत्वं ज्ञानानां स्वतःप्र
माण्यत्वेन बाधकोपनान्वयत्वानुपपत्तेः अतश्च वात्स्यायनसिद्धप्रमात्वनिर्वाहार्थं प्रा राम
गेष्टसाधनत्वविषयापि वक्तव्यय पेतिभावनायामिष्टसाध्यकत्वं यागकरणकरूपाक २

त्वं चापन्नमेव यद्यपि कामनाया निमित्तत्वं योगीकृत्य विवेकरकारणं अन्यप्रत्यवायाक्षेपकत्वेन प्र
वर्त्तकत्वमभिमतं तेन कामनाया एवं तत्र नकत्वमपि निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् स्वर्गकामो यजेतेत्य
त्रापि न तस्यानिमित्तत्वमप्रायश्चित्तावत् करणे प्रत्यवायान्तरस्य प्रसंगात् अपि तु प्रमाणान्तरसि
द्धकामनाजनितप्रसंगतया यन्नाशाय तत्त्वमेवेति त्रापीष्टसाधनत्वाक्षेपकत्वमेवावर्षम् अतश्च सर्व
त्रैव नैमित्तिकस्थले अकरणे प्रत्यवायापक्षेपकत्वेनैव च पाल्योपवादिष्टसाधनत्वमेव विधिना
आक्षिप्यत इति तच्छास्त्रे भावनायां इष्टभाव्यकत्वसिद्धिः यद्यप्येवं सति नैमित्तिकस्थले पापक्ष
यभाव्यकत्वं तथा यावज्जीविककरणे निरूपितं तथैव स्वर्गपुत्रादि स्वर्गकामादिपदैः समर्प्यते
योग्यत्वात्काम्यत्वाद्योगाच्च कामनाहि स्वरूपतः फलेच्छत्वात् प्रत्यारिवी अत एव स्वर्गशब्दो
पि श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु शात दुःखासंभिन्नसुखभोगयोग्य रेशविशेषवाचीआयतत्वाधि
करणन्यायेन वा तादृशसुखमात्रवाचीन तु चंदनादिवाचीतत्र साधुनीकप्रयोगस्योपचारि

भा॰प॰
३ कत्वात् अतएव स्वर्गकामादिपदमपि लक्षणया स्वर्गपरं प्रथमा च कर्तृत्वपरेति भाव
नान्वयो यतेनेप्याप्रसङ्गेन स्वर्गस्य तदनन्वयाशंका स्वर्गकामो वाधिकारित्वेनान्
न्वीयत इति ॥ स्वर्गादिवाचकद्वितीयान्तपदाध्याहारेणात्रान्वय इति केचित् तन्न फलपदस्या
पाःप्रापणिकत्वात् लक्षणाया अध्याहारापेक्षया लघुत्वाच्च एवं च फलत्वस्य रविविशि
त्वाच्चन्तोक्षेन स्वर्गादेव मायत्नावगतेः सामान्यप्रवृत्तिपदार्थं तिदपि यागादेः करणत्व
मेवलक्षणाया प्रतिपाद्यतीति सिद्धम् उक्तरूपाधिकारः अत्रैव चोक्तविधेः फलाप्ततास
यानाविनाधिकरणां कर्तृत्वं अधिकारित्वं इति बोध्यं तेन नित्यस्थलेऽपापक्षयेच्छायाः प्रवृत्ति
प्रयोजकत्वाभावेऽपि नाधिकारविघातः फलार्थत्वात् सिद्धेधिकारस्त केचामिनिचिंत्य
ते यत्र स्वर्गकामत्वाविशेषात् तेन मात्रस्याधिकारः नच तिरश्चां स्वर्गादिकामनासंभवः राम
परकीयेच्छायाश्च प्रसक्तत्वेन तद्द्रव्याद्यविसृष्टानुपपत्तेः तयेनाद्यैनामसामर्थ्यमुपवासादिदर्शनात् ३

न तदनुमानात् च सांगाकारणासामर्थ्यादनोधिकारिणः शब्दमात्रस्यैव करणोपपत्तेरिति भा
प्रेभावनाया अंशत्वेयान्वयात् दंपत्योरादिविधिवदन्नाधिकारिकल्पनाप्रदर्शीवगतसांगप्रयो
नभावनाघनुष्ठानमत्तमप्येवाधिकारी अतएव समर्थस्यादविदुषोऽद्रव्यत्वान्न तिरश्चा
मधिकारः विप्युक्तेमणावसमर्थत्वाद्धे न च पापक्षयवदसमर्थकारोतानोद्रव्याहीनानुविगहा
घभावादेवनाधिकारः ऋष्यादीनां अनाहिताग्नेः सहास्य पूर्वपादेकर्षं तद्दर्श
भवादधिकारो ह्येव तिभाग्योत्तमनधिकार इति पादनयनाद्दर्शयं लिंगात्र तपसुप
सत्प्रवाधिकार इतश्चिपाक्रियेति चिंतायां स्वर्गकाम इति पुलिंगस्य वशात् स्वाद्य व
नस्त्रीदर्शनधिकारी विशेषणांकते समानाधिकरणत्वन तद्विशेषणेस्यास्य स्त्रीताधिकारि
विशेषयात्वानुपपत्तेः अतएवा व्यातोयातेकत्ववेदेव स्वस्याप्यस्य विवक्षानानुप
पुनाकिंच अरण्यलाशपात्रियानाधिकारिः भार्यापुत्रस्य दासस्य त्रयपद्याधनास्मताः

भा०५
४

यत्ते समस्विगांति यस्मै ते तस्य तदुक्तं इति वचनात्तस्या तु मपि रथंदु हि तन्मते स्वाहार्थे विवाहे
गोमिपुनमिस्त्रा दिनापि त्राभत्रे यो ऽल्प नरा सवाद्विकीतत्वाच्च अतएव गार्भेणा विज्ञाते नहेत
नमकणा हतिपद साधनगामं स्तनशं मपाकरणप स्वाच्य पशेहत तल्लिंगामवकल्पते अन्यथा
स्त्रीत्वेन विज्ञातेपि पदहंतत्वाविशेषात तयात्रेयी हत्वा ऋणहा तिलिंगं आत्रेयीमात्रगा
मी अतःपुमांसे वाधिक्रियते इति प्रासिपदापि कृते विशेषपांदस्त्वतप्यापि प्रयाणां
तरेण स्त्रिया अधिकारावगाते विधिताधवान रोधेन साधुत्वार्थ मवपुंसानुवादएववपुं
स्त्वं पधाव संतेवा ह्लणा इत्या हो पक्के तेत्वनयेपि त्वा भास्य फले विशेषपात्वम पितु यो
गपत्वादधिकारिविशेषणत्वमेव ततस्व तस्य फलं प्रसपिप्राधान्यादुद्देश्यत्वेन तादृशो
षतावि नस्या वस्तु तस्तु प्रथमयाथपिततत्वात्स्वर्गकामादिपदस्य फलपरत्वमेवेति प
यं स्त्रस्य दिवस्याप्रसिद्धिः न चाद्व्यत्वं केनत्वा हिमि रजन संभवात्सिद्धादिरतस्य पश्यसबा राम ४
स्य तिष्ठतत्वाध्यधर्मे चार्थे च काम्ये च नातित वो तिस्म संज्ञितस्या पुभयसाधारणत्वा द्वे

मतरस्तापरगृह्याणामैश्वर्यमवरुंधतइति स्मरणाच्च सहपत्नी यस्या सुकृतेन गाढतामित्या
दिमन्त्रवर्णास्याणि गृहपाद्विसहत्वकर्मसु तत्पापुण्यफलेपि वैति स्म तत्त्वपत्न्याप्यधिकारः
पत्नी यज्ञसंयोगादिति स्मृतेः पत्नी ग्रावस्य स्वामित्वसंतातेनुपपत्तेः यत्तु भार्या पुत्रश्च इति
वचनेक्रीतत्वादि वचनेन च तस्मै स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति तिवचनात तदनुसारादस्वातंत्र्यपरं मोल्य
दानेतु अरधा प्यकृस्या यां कन्यात्वात्तिरिक्त स्वत्वाभावे स्य व स्यमात्रात्वेन तदानस्याप्योप
यिकत्वाच्च आत्रेयीचीत्रिगोत्रो संज्ञा न त्वासमनगार्यासस्य पिवाहित्रियाः क्वाचित्कर्माधि
कारे अस्मतिगामकांतरेऽपादिष्टकत्वेदिकर्मानधिकारादविज्ञातलिंगादशानंपुंवधे
प्रायश्चित्तोपदेशादिधानाप्येतस्मिन्नस्ति स्त्रिया प्यधिकारः स्ववतः सिद्धेद्यो दधिक
रिविकरपत्नीयप्यक्वपवकषडेयातीउत सहेतिचिंतायां स्वर्गकामपदेयात स्येकत्वस्य
पुंस्त्वयरविवक्षितत्वेपि आख्यातोपात्तस्य तस्य गुणाभतोयारेयकतगामित्वेनापि विवक्षि

भा०च
५

तत्वाद्रके कर्तृः प्रयोग इति प्राप्ते प्रत्येकप्रयोगेऽन्यतरकर्तृकावेक्षणमात्रं भारद्वाजादिपदार्थलोपेन
वैगुण्यापत्तेरन्यतरेणान्यतरस्य परिक्रयादिर्नो यागस्यैव च फलभोक्तृत्वाभावात्स्वामित्वव्याप्ति
पत्नीयजमानशब्दप्रयोगानुपपत्तेरेगाहाकल्पार्थं सहैव प्रयोगो न हि अन्यावेक्षणादीनां
कर्तृसंस्कारकत्वं येन तत्संप्रयोगे यव संस्कालम्येत नेतु धर्मत्वादुभयकर्तृकमवेक्षण
द्विपञ्जरस्य विधयाकृतो रंगं पत्रलम्यतरेगानि दलर्थं मेवरीयादिप्रयोगारतन्त्रे तरस्य
पत्नीत्वाद्यभावेपि गुणलोपे चेतिन्यायेन परिक्रयाद्युपात्तत्वकर्तृकाऽनेनोपिनसत्वे
तत्तत्कल्पनायां प्रयाणामसिसाहित्यस्य उणपपेत्त च्छपि सम्प्रत्यादिप्रमितत्वात् धर्मे
चेत्याद्वाक्यपर्यालोचनया चतयोः संसर्गस्य त्वादिना प्राप्तिवेधाच्च सहैव प्रयोगोऽ
तएवउभयस्वत्वस्य संसृष्टत्वात् द्व्यसाध्ये दक्षिणा दानहोमादावभयोरेव कर्तृत्वं । पत्नुभा राम
स्य शाते षट्पंचाशरेकेनायरेणापिता वद्वेसे वविधिमाः कल्पितं सहदक्षिणाशतस्यैवौ ५

र्वे हितत्वात्तत्राप्युभयेः संसर्गस्य त्वलोपपन्नेरुपेक्षितं पुरुष्पितत्वात् तस्मात्कृतमेव स्वागोपि कर्तृत्वं तस्या
स्त्वनुमीतद्वारं तेति केचिन्मन्यते तद्रत्नुमतं फलसंबंधाश्रवणात्तद्वत्वप्रमाणाभावेन प
वाधिकरणन्यायादिताधिकारभंगापत्तेरुपेक्षितं पत्न्याख्यातोपात्तैककर्तृत्वं सहाधिकारेणा
वकल्पतइतितन्न एकवचनश्रवणाद्वंद्वपत्योर्व्या संस्यव लेकस्यैव कर्तृत्वस्य कल्पनात्तदर्त
थाकर्तृमे पत्नीत्रिवहुवचनमापद्यते अतएव क्रियाप्तिसंयाकल्पत्वतदाश्रयपयोमेधे
आवश्यकत्वात्कर्तृत्वांशएवशाब्दत्वमिध्यम्ब्लक्षणामंगीकारेतंत्रे वप्राधिकरणपक्ष्वा
चन्नपः होडेवसानाविनुत्याहोत्वगत्याक्विन्तस्याश्रयेपि अत्रच कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वसमा
नियतं असंदेहोपाधिरूपेदुष्यंततु कृत्याश्रयत्वमेव तस्य प्रत्यात्मकतिमे देनमेदातव्या
सत्पद्यत्तित्वानुपपत्तेः वस्मात्सहप्रयोगः यथानंचा आधानप्रकरणे श्रीयेवमानावग्नि
मादधीयातामितिश्रुतं वेनचाधानेकर्तृत्वावद्विलविधानादौ पुमांसोमहीकावाधाने द्वि

रिणा वेतेन राजपुरोहितो सापुऽस्यकामोपजे याता मितिवत् न चात्र पुमान्स्त्वे प्येषा चनुशा तनानुरो
धेन स्त्रीत्व हीतीयततेपा कुकुटावानयमिथुनं करिष्यामइतिवत् विरूपैकशेषस्याप्राप्त्युपपत्तेर्वा
कुस्यस्त्रामेविधिमात्रयुक्तेनाप्युपपत्तावुक्ते तिशिष्टकर्त्रे कत्वबाधानुपपत्तिरितिवाच्यम
रूपैकशेषसंभवेलक्षणा प्राद्रकविरूपैकशेषस्याप्राप्यत्वात्तत्प्रहि ओकारस्तावत् द्वि
त्वं पुंस्त्वं चाभिधत्तइति अनुपैकहायनीवद्वित्वाविवक्षिभोपंस्त्वपस्त्वांक्ष्वन्नेचद्वित्वमिति
परस्यानियमात्तु तद्रूपप्रतीतिः सलभा विरूपैकशेषेतु पितरावित्यादौ मातृत्वादेः कुकुट
वित्यादौ स्त्रीत्वस्यच प्रत्यायकाभावाल्लक्षणा आवश्यकीति तस्य ततो हीर्बल्यं न च म
वन्मतेप्युपाकमस्त्वसौ नपरे मलिनेत्वसाहश्यपाठेणी रुसशाब्द इत्यनुसारादवप
वयोगाइतिऊघस्यवत्याश्रयणामनुवारवैपृष्ठ्यं उत्पत्तिवामस्थैकवचनस्यचतासु
त्वमात्रार्पतयितापवनेकहेपत्तारवस्थमितिवाच्यं सोयवाकापवउभयविशिवाधा

नविधानांगीकारस्त्वसंतारित्वाकोतुत्वाह्लणादिकर्तृकत्वेनिमित्तेवसंतारिकालविधा
नेअतएवब्राह्मणाइतिएकत्वंपुंस्त्वंचाविवक्षितंतस्माद्ब्राह्मणोमासोमसद्वीक्षावाधिकारि
णो यद्यपुत्रा ह्यैसरूपैकशेषसाधकप्रपाणांतेरमुपपत्तेरद्वावारत्वादेकशेषस्यद्वा
प्यरवा यैइत्यवगम्यतेद्वंद्वव्यपुगयरधिकरणोद्वंद्वोभवतीतिकात्यायनस्मरणाद्युग
परधिकरणतावाचेअधिकरणशब्दप्रतिपादोप्यैः सपत्रानेकोयुगपदेकेनपरेनसो
ध्यतेलत्रर्द्वं तथ्याच धवखदिराविलपत्रधवपदंलक्षणणाखदिरसहितधवपरं इ
तरसहितधवपररयेववा इतरतुरवोरयहानियोयतेयत्वुखदिरपदमपि सेयंपुग
पदधिकरणतो इतरेतरयोगोप्पप्रथमेव अस्यैनवत्रुचार्थेद्वंद्वं चाकारस्यहि चत्वारो
प्यरः समुच्चयाचान्वयेतरेनरसमाहारातत्र विभक्तपर्थान्वयेपरस्परनिरपेक्षत्वापिक्रिया
न्वयेइदचकादिवस्परस्परसापिक्षत्वेरसतिसमस्तसमुच्चयः अतएवेतरेतरयोगोविकल्पे

भा॰
७

मन्वाचयेवातिव्याप्तिः यथ्याऽहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं चेत्या दौ अन्वाचयेतुस्कस्यप्र
योजकत्वमयूरव्यंसकेतिनसाम्य यथाकाष्ठान्याहरशाकं चाहरेति इतरेतरयोगेतुव्यासज्य
वृत्तिविभक्त्यर्थपरस्परसाहित्ये नाच स्वयः यथ्यानिश्च वसामश्च देवते त्यादौ अत एव धव
खदिरं छिन्धीत्यादावितरेतरयोगाविवक्षायां युगपदविकरणे वृत्तौ आवश्यकी अन्यथा
प्रापित्वं समुच्चय इति तत्र श्लोके मयासमेभावास्याधायोधामासावापजेतेति एकवा
क्यत्वं समुच्चय इति तत्र श्लोके सत्वे इतरेतरयोगसमाहारयोः साहित्यस्यपदार्थान्तरतिगुणा
वेयाकविकल्पे तिव्याप्तिः इतरेतरयोगत्वं तुल्यवदुच्चार्यवृद्धयतरेतरयोगपदवद्धं
त्वप्रधानत्वकत्तोविशेषाः इमरेतरयोगत्वं तुल्यपक्षुचायवंवृद्धतरेतरयोगपदवंद्वं
त्वप्रधानत्वकानाविशेषः इमरेतरयोगरूपचार्थपदवद्धं इति चार्थद्वंद्वमिति सामा
अतएवाचार्याणामनेकत्वेपिइतरेतरयोगरूपचार्थपदवद्धं इति चार्थद्वंद्व इति सामा
न्यलक्षणं यहा भाष्यकारादिभिर्विशेषपरतया व्याख्याता अतस्त्व युगपदधिकर
पातावाचिद्वंद्वापूर्वाख्ताहेकविरोधस्यापितद्वाचित्वप्रतीतेर्वसानाविस्यन्दपदप्र
तीतिरितिसतविरूपेकशेषांगीकारोपिद्वंद्वमाहतेपूर्वमस्तम्हितासिंचियस्त्वयुगपदधिकरणेना

राम
७

पपत्तेःनचैवंपुंद्वपत्नीत्वंचेतिचतुर्थ्यापत्तिःधवखदिरद्वयपत्नीपुंद्वयोपपत्तेःवस्तुतस्त
कासायकेनात्त्वयुगपदधिकरणतावाचित्वपतंजलिनैवदूषितं तस्याप्यप्रमायःधवयस्त्व
दिरयहेचलक्षणयाप्रत्ययाणां नाणाभावात् इतरेतरयोगस्यचतावदेवैतास्यपत्तिवाध
यपत्तेः अतएववधवंचखदिरंस्वेसातेतायपानुरोधेनधवस्वदिरंवतित्यादिकेमत्वेन
सुणोसन्ति धवंद्वृद्वंतुविभक्तेरेकत्वादेवेतरेतरयोगोलक्षणाविनेवनिरपवाधः यत्तुप्र
मित्रयोर्वरूपार्थयोरितिवेरुक्तचित्वकेविमहद्वंदर्शनतथात्वं अतएवविभक्तेर्व्यासज्यव
त्तिधर्मपरत्वेद्वंद्वपवतारेशास्थलेतात्पर्याहकदस्यापिबोधः किंचद्वंद्वायवास्त्व
यकशेषस्यनतद्वृत्तरविभक्तेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मपरत्वं वचनाच्चयस्यविभक्त्यर्थान्व
योत्तरकालीनत्वेनततेंपूर्वमेनेतस्यवृत्तयाहनप्रमाणाभावात् वस्तुतस्तुएकशेषानुशा
सनमपिपरिभाषापाभमैवएवपातिपदिकार्थस्यैवद्वित्वचनादिबलेनानेकशेषाबहुत्व

भा॰ ष॰ प्रतीत्यमपतेः विरूपैकत्वेपितुल्यपरिग्राहकानुरोधेनानुशासनिको ओंकारेलक्षणोतिदेशो
८ षः अतस्तस्मिन्नपि सरूपैकशेषस्मेनांगीकृतिस्तु द्व्याधिकारइतिप्रोक्तमेवुसंतारिवाक्ये अध्या
तेत्येकवचनस्याप्राप्तिकानुवादायपतेब्राह्मणादुपकर्तृकाधानेवसंतप्राप्त्यनायतेश्व
वसंतादिपाकृष्वेवाधानविधानवमानवाक्यैतुयकेकर्तृत्वविशिष्टाधानेकर्तृत्व
द्वित्वश्चोभोमयविध्ययोगानुशासनिकीलक्षणाममौकृत्यवरविरूपैकशेषोधि
वानलक्षणयापातीत्यरद्वित्वान्वयोप्यपाक्षिकोयुतः समाश्रीयते अतएवतत्रक्षोममा
भवमानकिपोद्दैशीनीधीयतेयुक्तश्चकेऽपाहमावनोपामपिकारकसंबंधविधाय
केसुआरघातिपरप्रवपत्यपृष्ठपक्षेमस्यैमपरेश्रुत्यपेत्ता आपश्चविप्रच्चवा
यस्याप्यविधायकं अन्यतुसर्वप्रकाराणामाख्यातादत्तघातेयुवापिचोत्पत्तोपरत्वश्च राम
वणाद्विपमारायद्वित्वंनप्राप्यतेतथापिविशिष्टविधिश्चारवपारेहारायवमानवा ८

केवाक्यमेरपाहायचच्चमैवेत्यादिवाक्यकासकाच्चपरिहारापचब्राह्मणादेरधिकारित्वे
नैवान्वयांगीकारात्तस्यचोद्देश्यत्वेनतद्विशेषणस्यपुंस्त्वस्याविवक्षोपपत्तेः क्लिपमात्र
यादित्वप्राप्त्यविधातेः द्विवचनेचाज्ञाविधानानेकत्वमात्रपरः तेनपत्न्यानेकत्वेपिनक्षति
रोधः अतएकरवपमाम्नीसाद्वितीयआधानेधिकारी तस्मात् स्थितेद्विपाः सहाधिकारो
यत्रतावत्तत्वत्यागस्तत्वधानेदक्षिणादानादिचद्वाम्याकार्यमित्यतएवअतएववाण
रिद्वाराआत्विजेव्वीयुतभयानपित्रयोजककर्तृत्वंयेचफलितसंस्कारा फलसंस्कारादे
फलित्वकर्तृत्वयोरविरोधादुभयोरपितत्रापियत्रयोलोपपत्नीमन्त्रवतिमेरवलापाय
जमानमित्याहेषाइतिनियतानिर्देशात्त्वाद्दंमंतवेंसातिवलक्षणायापिस्वरेरपितदेयपात
भोवांगीकारणमस्यपुभयोरेकपूर्वसवनत्वव्यवस्थैवविशेषानिर्देशाभावेपिचयत्रके
शाखप्रभुवपतहस्मादेकेशास्त्रमप्रभुणोः यातोरसंस्कारार्थंयययनेप्रतिउपादेयत्वेनद्वादस

भाष
८

गतस्याहिस्यावृष स्यात्तत्रापि पत्न्याः स्वभावेन केनानान्तवपनः नहि तत्र वेदारम्भ भुव संस्का
रकर्तृत्वं भग्नु प्रयुक्तं त्वात् अतस्तस्यापि यजमानस्यैव अतएव यजमानानेकत्वे पत्न्यनेकत्वे च
द्विविशेषस्यापि प्रत्येकं करणं प्रकृतं तत्वर्थे षड्ज्यावेक्षणादिषु प्रतिनियतेनिर्देशा
त्तत्रोपादेयपि विशेषणस्याविवक्षितत्वाभेनतेनयति निपतेनैके नैककर्त्री कर्मणोऽ
तस्य वपत्नने कत्वे संहितयाऽपेक्ष्य पेव यजतु याजमानमितिविशेषसमाख्यया कृते
ति यय तत्र यजमानख्याति पादिकस्याभयरत्वोपपत्तेर्विरूपैकशेषागीकारे तत्र द्विव
चनबहुवचनोतीवानेहणचोभयोरपि वैकल्पिकं कर्तृत्वमितिप्राप्ते यजमानश
ब्दस्य प्रत्येकं वर्तु रूपयाणं द्विरूपैकशेषस्य द्विवचनं माहिविमहत्स्वप्राप्तमितितता
त्पर्यमाह कथं यायो अनाश्रयं यायत्वात्पस्य कृतत इच्छयुतोत द्विषयेनानायेक्ष राम
राज्ञिकल्पनायतेः प्रसिद्धत्रावत्तं तंपुंमांसमाहापैव समास्याया यत्नेत्तस्यैव कर्तृ ८

त्वं पश्चपिस्वी ध्यायविद्यौलिंगादिशेषानुपादानेन गोव्योव्याविनिप्रतीतित्वाप्युपनया
के तदुपादाना तेन च तस्या हविरूपविशेषणत्वेपि अच्छवषेत्वादिव देवत मध्याय पीते तपत्र
तद्वेन पुंस्त्वोपादानाध्यपनेनतद्व्यावृत्तिः अत्रहि अध्यायनस्य व्यपर्यत्वेनरागप्राप्त
त्व स्तणपाप्रतोऽप्राप्तस्यापारूपाध्ययनस्य कर्तव्यविधिः अतएवोपनयनवाक्ये तत्सं
स्कारकत्वेनाचार्यकपत्वमनुपनयमानावकर्तृकमुपगमनमेवप्राप्तिपम्नो
तेनचाचार्यत्वमिदूरानुषंगिकत्वात्तामाराये वालनेयदेयपतेनोचार्यकत्वान यते
धोतोरात्मनेपदं भवतीत्यनुशासनबलादुपनयनस्याचार्यत्वार्थत्वं तस्मादप्राप्त
त्वेन विधिवैयर्थ्यात् अतउपनविधौलिंगास्याविवक्षायामप्यध्ययनेतस्याविवक्षित
त्वानाविद्योक्षिकारः स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरेति प्रतिषेधाद्वेतयाऽ
तस्त्वज्ञानाय्यक्षकल्पताभियाययजमानस्येरमिसेवविमहात्तस्यैवतत्रकर्तृत्वंवातुर्वर्ण्य

भा०प्र० १० यद्यपि कामश्रुतयो विशेषणत्वेनाक्षेप्तव्यापितासांल्यवापश्राधानाध्ययनविधि
सिद्धमिति विद्योपजीवकत्वस्यादितोपपादितत्वाच्छ्र इत्युक्ततदासेपकल्पनानुपपत्तेस्त
स्येवहाहरत्रैवर्णप्रतिषधाद्धा पुरुषार्थत्वात्त्रयाणामेवाधिकारो न शूद्रस्य अग्नि
साध्येतरत्साध्येचवेदेदकेकर्मणि द्वितीयसिद्धस्य वप्रयोजनाधिकरणमितिनातीवाच
पर्वेयस्थाहरं अतएव सवत्रुवे हेत्रयाणामेव वर्णानाम् यनुकीर्तनोपपत्तयोवतंवास्त
गास्येत्यादिवर्णत्रय मनुकीर्त्यमस्तु शूद्रस्यातिकीर्तनंतन्मतत्व शूद्रस्थाश्यानधिकारि
योभयस्य मुचितंनतुप्रत्यणा हेरितितन्निहयापयात्राद्दिस्तुतिः त्रयाणामविषयो
वाहूव्यस्यापिप्रतिग्रहादिपुरुषार्थोपायविधिवलादेवलब्धतयात्क तुविधिवि
रनाक्षेपास्यरप्रयुक्तसिद्धद्रव्यवतयवाधिकारोनत्वसिद्धद्रव्यस्यतदर्जेपित्वेतिप्र
मेप्रतिग्रहाद्युपायविधेरस्यनुज्ञाविधिमात्रस्यख्यापितत्वाच्छूद्रव्यस्यस्वतंत्रविधि राम
प्रयुक्तत्वाभावेनजावनाकार्येणेवक्रतुनापितदाक्षेपापपत्तेः प्रतिग्रहादेरीपेक्षया १०

गपप्रकव्यवत्वन्यायेनक्रत्वर्थत्वस्यप्यापितत्वाल्लयपाङ्गादिवत्क्रतुनापितदाक्षेपपप
तेस्त्रैवर्णिकोपिद्रव्यमर्जयित्वाधिक्रीयतएव अंगहीनः प्रयंक्तइत्यंगहीनोपिआधवेस्तमा
द्दिमतिकर्मणिप्रतिसमाखवापवत्पुराणांगमधिक्रीयते अप्रतिसमाधेयांगवैकल्पेतु
काम्येनाधिक्रियते नित्येतुयथाशक्तिन्यायादधिक्रीयतएव यत्तुपार्थसारथिना आहिताग्न
ध्रुविनित्येधिक्रीयतइत्युक्तं तत्प्रधानस्यापिनित्यत्वेन येषितं अत्रार्थे यस्य द्वौ पूर्वामास
योरार्षेयं वृणीते एकंवृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते नचतुरोवृणीते नपंचातिवृणीतइति
श्रुतंतत्रेदंतावच्छ्लोकेविधायकं[illegible]नुवादइत्यविवारः अन्यथा सर्वेषां विधित्वे वाक
भेदविकल्पपातापत्तेः अतस्त्रीन्वृणीतइत्येव विधिः एकंवृणीते द्वौवृणीतइत्यवृ
त्तानुवादाद्विकल्पस्यार्थः नचतुरोवृणीतइत्यादयस्वादरव्यर्थएव अतश्च आर्षेयप्र
वरचार्थेयोपित्रीन्वृणुयात् एकद्व्यार्षेययोस्तुनास्मिन्पक्षेधिकारोपितु अथ्यहे के मनुव

भाष इत्येवैकार्षेयं पंचार्षेयं वर्गिकं वृत्तिरिच्छंतीति वचनांतरविहितमनुवत्सस्याश्रपणस्व तदेत्
११ दुगावतोजेमिनेमतेऽकृष्यंतरेरप्यनुपगातेतयाचकात्यायनेऽप्यमवदितिपरस्ताद्द्वौविधौ
णीतिआपस्तंबोपित्रीन्यार्षेयमंत्रकृतोवृणीतइति तेतुपक्षांतरापयमुक्तानि यावंतोवा
मंत्रकृतइतिकात्यायन आपिवैकंद्वौत्रीनपंचवृणीतेनचतुरोवृणीतेनपंचातिवर्णयेदि
त्यापस्तंब॥ पावंतस्तुपरंपरंप्रथममित्याश्वलायनोपितेषांचायमभिप्रायःआ
र्षेयंप्रवृणीतइत्ययंविधिरितरेणुवाहत्ततुसर्यो॥ अतत्र्यार्षेयवृणीतइत्यप्यनुवादःस्या
दुइदृशोयंतुरतासामान्यविधिर्यतत्रत्र्यार्षेयंपंचबुतितत्समस्याकुबुद्धाप्राप्यद्दतिस्तुतिइतरे
षामकश्मीर्वपिसाव्याश्वावाकोनेववरणंविधिमनुयगमाप्येकृवाकृतालाश्वसंचार्षे
यस्मेवाधिकारापत्तिरुपारणामप्येतेषामवश्यानुवादत्वापत्तिःनचैवंचतुर्थ्यउदारी राम
नामान्तानेमत्रचैवंचतुर्थ्यउदाहरणानामपिवरणप्रसक्तौतीनाषेसेनवाकामेदापत्तिः॥ ११

एकद्वित्रिपंचार्षेयाणामेवप्रवराध्यायेसमाम्नानेनचतुरार्षेयस्यप्रसक्तेः अतोस्मिन्नपिपक्षे
वाक्यभेदापत्तेरेकत्र्यार्षेयविकारपंचार्षेयस्यचपंचानांवरणादितिनविरुद्धं इतिपन्नुमानु
ध्यायणानानामुभयपक्षेतुल्ये द्वयोपिवरणविधानाद्दित्विचतुरार्षेयाणांप्राप्तिरितितिस्त्रौ आश्व
लायनेनद्वामुष्यायणानेनुक्रमस्यतेषामुभयतःप्रवृणीतेएकमितरतोद्वावितरतःद्वावेक
तरतःत्रीनितरतइतिआवश्यकत्वंसत्तवरमल्लकेनैवतन्निषेधात् अतोभार्गवच्या
वनेत्यादिविशेषवचनेनवरणापक्षेपिमनुवत्सवदेवस्यार्षेयंपौरुषस्यविकारइति
ऋषस्यतरकारमतेबोध्यंवचनात् त्रयाणांवर्याणामानानेविधायवर्षाणुरयका
रत्र्यार्षेतिस्मृतं॥ तत्रविद्यासेयराशिकल्पनेगोत्रवायमेकाहतराणांनामेवाप
कगोत्रनिमित्तेआधानेदेशेनवधीविधिरितिप्राप्तेरुच्यकारत्वात्स्यप्रसिद्धबलेनैसे
धन्वनापूरयर्यायेजातिविशेषेरूढत्वात्तस्येवायंकालविशेषाधानविधिःनचतत
त्रापियोगेनेवायययमौरूढिकल्पनायांप्रमाणाभावःरथमकुर्वत्यपिसौधन्वनप्रयो

भा.ब. गोरागतद्बाधातः नचप्रोक्षणीशब्दवद्योगपतामात्रेणातदुपपत्तिः॥ योगापेक्षाह्यागाराधवप्रयो
१२ गेनयारूढेः कल्पनाया आकृष्पकत्वात् रथकरणयोगताच शूद्रकमनुष्यत्वस्य का
दाचित्कत्वाभावेन निमित्तत्वानुपपत्तेः॥ रथकारपदेवेष्यर्थं प्रकृतगोचं अतःप्रसि
द्धिबलात्सौधन्वनएवरथकारके॥ सुधन्वाचव्रात्यात्तुजायते वैश्यात्तु धन्वा
अचार्यएवचेत्तादिनोक्तत्वैव वर्णिपकारकं चिन्त्यतो वेदाध्धिकतो जातिकविशेषः॥
नतुशूद्रः॥ यद्यपि रथकारपदंमाहिष्येणकरण्यांतु रथकारः प्रजायते माहिष्यो
मौप्रजायते विट्शूद्रयोगमयोल्पात्ः शूद्रायां करणोयेश्यपादित्यनेनोक्तोपि रूढंत
यापिकभूणोत्वादेवानांप्रतयतेऽत्रतेनारथामीति रथकारस्याधेयादितिवाचनिके
मंत्रेकेभुशब्दप्रयोगात्तस्यचसौधन्वनाकभवइतिमंत्रान्तरेभ्यामानाधिकरण्यानि
र्देशात्सौधन्वनएवात्ररथकारपदेनाभिधीयते॥ अतश्चतस्याविहत्वाद्विद्याप्रसंपत्ता राम
वन्मात्रविषयमंगाकृत्वापिकतेकालोभयविशिष्टमाधानंतस्यैवविधीयते॥ सर्वा १२

धाने पुनः प्रकरणात्साधारण्येनैवकृष्णमेविद्यानंपद्यपिविद्याभावात्समोत्तरकतुष्व
नधिकारात्तथाप्याधानमात्रमर्हाणिमपितलौकिकाग्निगुणकंकल्प्यस्त्रोपफलकेसमे
मेकमनुष्ठेयंएवंचाहवनीयादेरुपयोगादभावेनतदुद्देशेनविहितानानंगादेयस्य
मारव्यातीत्साहेनांधर्माणालोपयिपकस्मिन्नेकस्कंदेरुदिलेवास्विघुवातेष्वगम्या
धानेइतरांगपुक्तकार्यमितितत्ररलाभियायः॥ मनतुष्येतिमाति॥ नास्याधान
स्यार्थकमेलस्त्रसाणाभावात्॥ अग्नीमितिद्वितीयांतपेरलसूत्राहेरावलपकत्वेराघ
कारपदेयोगांगीकारस्यैवस्याप्यत्वाच्च॥ अपितुआहवनीयादयुत्पादकत्वमेव॥
नचतेषामनुपयोगः अविद्वत्तयाकत्वधिकाराभावेनतत्रानुपयोगेदपि आहि
ताग्निमतिनिमित्तेहेतियज्ञपात्रैश्चोतवचनविहितेदाहेउपयोगसंभवात्॥ नस्त्रंप
राहुःकर्मोपयुक्ताहिताग्निशारीरप्रतिपत्तस्यप्यायेनकर्माभावेनाभावःशंक्येत॥ त

भाष १३ यात्वेआहिताग्निपरेणाधानस्यैवोपस्थितेस्तरंगत्वस्यैवापत्तौक्तत्वंगत्वानापत्तेर्न
चेष्टापत्तिः॥तथात्वेप्रतिपत्तिविनाआधानफलाहवनीयादेरनिष्पत्त्यापत्तेः अ
तःफलश्रवणादर्थ्यकर्मैवेदमितियुक्तस्त्वाहवनीयादेरुपयोगः।पवमानेष्ट
ग्राह्यतपात्रसत्त्वाद्युपजपात्रसमुच्चयेपिनक्षतिः॥ ॥छेपति॥॥हौद्रबासुन
ध्येचरुंविनिर्वपेदितिप्रक्रम्येतयानिषादस्थपतिंयाजयेदितिश्रुतंतत्रयष्टि
निषादःस्थपतिर्यस्येतिबहुव्रीहौपदद्वयेप्यन्यपदार्थलक्षणेतितनाश्रीपते
तथापिनिषादानांस्थपतिरितिषष्ठीतत्पुरुषेतदभावाद्धिबाधेपकल्पनापत्ति
याकर्मधारयांगीकारेणसमर्थवाश्रीयते॥नचतत्रापिपूर्वपदेनिषादसंबं
धिलक्षणाकारणाभावात्तत्पुरुषापिहिलक्षणाक्षावपदार्थयोगेनेबोधेपपत्ते राम १३
नसमासमेविशिष्टार्थेशक्तिकल्पनापत्तमाणिकीतथापिकर्मधारयेअभेदस्य

वषष्ठीतत्पुरुषादावपिस्वस्वामिभावादिभेदसंबंधस्यसंसर्गविधयैवभानोप
पत्तेर्लक्षणायामनुपपत्त्यभावात्॥नचनैयायिकैरस्माकंनामार्थयोरभेदान्व
यएवेतत्रप्रमाणमस्तिराजापुरुषोत्तालादौसर्वत्रनामार्थस्यविभक्त्यर्थे
तस्यचाव्याप्तार्थेन्वयांगीकारेणपरस्परान्वयस्यसमासातिरिक्तेक्वास्यदर्श
नात्वात्॥अतःसमासएवप्रकृतत्वस्यैतस्यसंसर्गविधयैवभानोपपत्तेर्लक्षणया
रियावेसमानाधिकरणपदस्थलेराजापुरुषोनीलोघटोहेक्रियान्वयोत्तरंपार्थि
कान्वयस्यासंभवस्तंभवंधेनैवानुभवात्तज्ज्ञःपुरुषोनीलाहेव्ययधिकरणपद
स्थलेबभेदसंबंधेनैवानुभवाल्लाघवेननामप्रयोज्यतत्प्रान्वयबोधस्याभेद
विषयत्वयेवेतिनियमकल्पनात्सास्वामिभावादिसंबंधस्यषष्ठीतत्पुरुषादौसं
सर्गविधयाभानानुपपत्तेरवश्यंपदपरस्वाप्यसंबंधेलक्षणामंगीकर्त्तस्मात्तरे

पदार्थैकदेशेनान्वय इत्संगीकार्यं अत एव नामप्रयोऽस्पतत्तनामार्थविशेष्यकनामा
र्थप्रकारकाभेदसंसर्गकबोधत्वावच्छिन्नं प्रति सकाधिकरणप्रातिवृत्तिप्रतिपा
दिकार्थतावच्छेदककनामहृपसमभिव्याहारस्य हेतुत्वं भिन्नं नामद्वयसमभिव्या
हारस्य वा तत्रैतत्त्वमिति सपि बोध्यं तेन धवखदिरौ नीलघटौ वेत्यादौ नाभेदबोध
इत्यपि बोध्यं ॥ नचैवं समासे संबन्धिनोऽभेदेनान्वयाद्विजन इव राजः पुरुष इ
त्यत्र षष्ठ्यर्थसंबन्धस्याभेदेनान्वयाद्धि वाक्ययोर्भिन्नार्थत्वापत्तेरेकविधानेने
तरनिवृत्त्यनापत्तौ विभाषा तत्रैव प्राप्नोतीति वाच्यं एकतरबाधो इतरबोधसा
रूपकत्वेनार्थैक्याभिप्रायात् अत एव षष्ठीतत्पुरुषेण लक्षणापत्तेऽभिवारः स्या
तोऽस्थपातष्वतिकर्मधारयस्य बाधं तेन तावद्विषये विधामाभिप्रानाहिताग्नेरपि
निषादस्थपतिवाधिकारः ॥ अत एवकदेशलक्षणोस्वाहितलिधाहनामितित्तिगामपि
संगच्छते ॥ तत्र च परस्परत्वानापजीवित्वात्सवहवनीऽ्याघनासयेपि बयबकेच नेतोवं

स्मात्पंचमन्तं स्कान्दं गान्धकत्वात्सौकेकांगिंवप्रतिषेधापपेदितिस्पतिवचने नागमन्तराभावे
होममात्रो देशोनेलो किं काग्निविधानात्तमेव तदेशे स्थापयित्वा तत्स्थिर्पतोषिः
कर्तव्येति बोध्यं ॥ इति वैयाकरणभूषणे षष्ठस्य प्रपञ्चनः ॥ पुरुषार्थे कृ ॥ क्रोडि
कामाः सत्रमासीरन्नित्यादावनेककर्तृकसत्रप्रयोगादेकेफलं सर्वैः कर्तृभिरवाप
वस्तोभुज्यते उत कृत्स्नमिति विचारे यद्यपि सर्वेषां प्रत्येकं कर्तृत्वं यदि वा रूपतो रिव
व्यासत्तं उभयथापि एककर्तृप्रयोगादनेकफलनिष्पत्तौ दर्शपूर्णमासादौ एकस्मादेव
प्रयोगाद्बहुगयपक्षमेवावाश्रनेतत्स्वर्गेऽत्सत्वापत्तेरेकप्रयोगादेकफलमेवेति नियम
स्यावश्यकत्वाद्युत्वादेकमेवफलं सर्वैरवयवशो भुज्यत इति प्राप्ते न तावद्वरेकस
फलावयविनो मुख्या ओह्यवः सपवित्ते मुखादिरूपस्य तस्यावयवासंभवात्
सत्रजन्यतावच्छेदकक्ठितादेतावत्सुउरूपविनिष्पक्षेद्विसुख्यासजन्यवसित्वमात्र

भाष परैर्वाच्यं न च तत्र प्रमाणमस्ति अस्तु तत्र ऋद्धिकामाधिकाराणां तावत्फलमात्रप्रतिपा
१५ दकत्वात् ऋद्धिकामनकर्तृनिष्ठफलभोगप्रतिपादकैककल्प्याधिकारविधाव
पि ऋद्धिकामनाया व्यासज्यवृत्तित्वस्याक्षुण्णत्वाद्व्यासज्यवृत्तिकामनात्वरूपा
तिरिक्तधर्मान्तीकारे प्रमाणाभावाल्लेकमेव ऋद्धिकामत्वावहापात्वस्यैक
मेव फलोवाप्तिः न हि तत्र बहुवचनांतऋद्धिकामपदेन बहुत्वावच्छिन्नानां
ऋद्धिकामत्वप्रतिपाद्यते येन व्यासज्यवृत्तित्वावगतिर्भवेत्॥ अपि तु ऋद्धि
कामत्वावच्छिन्नानां बहुत्वं प्रस्मनित्यादि ततः। न च कर्तृत्वस्य व्यासक्तत्वात्फल
त्वस्यापद्वत्वस्य व्यासक्तत्वफलाहेकर्तृत्वस्य समानाधिकरणप्रसप्रसे
कवृत्तित्वेप्युपपन्नत्वेनैतादृशनियमे प्रमाणाभावात्॥ अत एव दृष्टं रूपलोव्याप राम
ज्यवृत्तिकर्तृत्वेपि अपूर्वफलैव भिन्नमेव जन्यतावच्छेदकधर्मं पर्यायप्रविके १५

रणे वाच्यं॥ प्रकृते तु बहुवचनश्रवणेन कर्तृत्वमेकस्यैवावगतेर्न फलताहेर्व्यासज्यवृ
त्तित्वकल्पनावसरः॥ न चैकप्रयोगेणैकफलानुत्पत्तिः॥ समभावापन्नबहुष्वेव फल
त्वावच्छिन्नां प्रति फलत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनाहत्वात्तरेतदुत्पत्तौ बाधकाभावात्तु
नैवमपि प्रत्येकवृत्तित्वापेक्षया फलताहेर्व्यासज्यवृत्तित्वकल्पने गौरवादेरवाद
रभावादित्याप्रकामाकेः जन्यतावच्छेदकैको द्वित्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वकल्पनेन तस
योस्याधिकरणतावच्छेदकस्य सत्त्वयावत्कर्तृनिष्ठतज्जन्यफलकोटित्वादिकल्प
नोपयोगित्वेन गौरवापत्तेः॥ तद्वदेरं सत्त्वजन्यफलताहेरेव तत्त्वकल्पनायां लाघवा
त्प्रत्येकमेव फलं तत्प्रयोजनं संकल्पेतादृशानुसंधानं॥ ॥प्रयोगे॥ स्वर्गकामोप
जते त्याद्यबोधकवचनश्रवणमूलेतावदेकत्वमविवक्षितं स्वर्गकामपदस्य स्व
र्गमात्रायरत्वात् अधिकमपि यत्त्वेपि वा तस्यास्वरूपत्वेन तद्विशेषणस्याविवक्षितत्वा

भाष
१६

त॥ अत एव तत्सामानाधिकरण्यादाख्यातेपि वा तद्द्विवक्षितं किंच विख्यातस्य प्राप्ति
मात्रमर्थः॥ ततश्च युगानस्पर्गं पुरुषः प्राप्नुयादिति स्पष्टः तेन तत्रापि पत्तस्या देरप
त्वाद्विशेषणाविवक्षा अस्तु वा केरे॥ तिनाविवरणालिङः प्रवर्तनाभिधायि पत्ला
तत्राख्यातस्य प्रवृत्तिरेवार्थस्तथापि फलार्थकापास्ता लोकत एव प्राप्ला
नैवयागमात्रविधानेनैतस्याभ्युदयाबला तद्विशेषणस्य तत्र तैर्विशेषणस्य
वैकल्पस्य विवक्षितरको द्वौ वहवो वा कर्त्तार इदं लिपूर्वं यस्य हृतमिह फलो र
रूपकस्य विजातीयपुरुषप्रफलस्याप्याप्तत्वेन विधेयत्वेन तत्र स्थापितत्वान्न
द्विशेषणस्य कर्तृकत्वस्य विवक्षापपत्तेः स्वर्गकामपदे लङ्विवक्षापामपि
तत्सामानाधिकरण्यबाधकाभावादपेक्षाप्याप्पर्वैयसौ रच्यते आख्याता राम
पातस्यैकत्वस्य विवक्षायामपि नैकशकर्तृत्वं तद्द्विकर्तृत्वं तिनतुल्यताइस्य यमन १६

स्यपत्योर्व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वानुपपत्तेः॥ अत एव तत्र यागाग्नेकत्वस्य पत्नी
राऽपाप्रस्पकत्वे पुरुषाना हापत्तकरणबाधकाभावादनेकेषामपि कर्तृत्वमितिपाते अ
सति विशेषणग्राहकप्रमाणे तदाश्रयस्यापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकस्यैव पूली
तिरात्रभाविकीकृते तएव संख्यावं इनुश्चा द्वारावेकस्यैवाधिकारः॥ तत्र धर्मे चेत्स्या दि
वाकस्य प्रमापाततदेहि दैदुपल्य धिकारकैकमेमात्रविषयत्वपल्याऽपि निह्नणे
प्रमाणाभावे पुरुषान्तरस्याप्य सक्तेः॥ यत्र तु पत्नीग्राहकप्रमाणं सांभ्ररा वस्तत्र स्त्य
पितामाकर्तृत्वाधिष्ठानत्वे पुरुषस्यैकस्यैव ततः प्रथमातिक्रमे कारणाभावा
त।स्वर्गकामायजेनयजमानः केशश्मश्रु वपते मेवैखलयायजमानमित्यादै
विनाकारणं हुपातेकत्वस्य पहिकानुवारत्वानुपपत्तेश्च अतः पुरुषस्यै
कवाधिकारी॥ ॥प्रकमात्तु॥॥ काम्यकर्मकामनायाः प्रकान्तवीतायाफलेच्छायोऽस्त्वा

भाष॰
१७ प्रवाध्यत्वे प्रयोजकाभावान्न समापनीयमिति प्राप्ते सत्यं न क्रियाफलरूपं प्रयोजकं ॥ तस्येष्ट
विषयत्वेन प्रयोजकत्वात् ॥ तथापि प्रारब्धस्य प्रयोगसमाप्तेर्निमित्ते न च तत्र प्रमाणा
भावः ॥ शिष्टविगर्हणास्य वक्ष्यमाणत्वात् शिष्टा हि प्रारब्धापरिसमापने प्राकृमिको
पमिति विगर्हन्ते ॥ तेन शिष्टाचारमूलभूतस्मृतौ प्रारंभो निमित्ते प्रयोगसमाप्तेर्नैमि
त्तिकत्वेन विधानात् तस्या आवश्यकत्वं न च वस्तुतः शास्त्रेण कामेनाप्राप्तेव प्रयोजक
त्वावगमात् आचारस्यास्मृतिमूलकत्वमिति वाच्यं सर्वेषां शिष्टानां भ्रांतिकल्पने
प्रमाणाभावात् देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते सत्रे धातवी
योगसमाप्तेरावश्यकत्वाच्च ॥ अतः प्रयोजकांतराभावेपि निमित्तवशात्समापनीयप्र
मेवं समापितेपि तस्मिन्कारणसत्त्वात्फलमपि भवत्येवेष्टफलप्राप्तावपि फला शान
तरोपपत्तेः ॥ न च कामनारूपांगाभावाद्वैगुण्यापत्तिः का तस्याः प्रवृत्तिवाच्छिन्नप्रति १७

कारणत्वमात्रसेनांगत्वे प्रमाणाभावात् प्रवृत्तिपूर्वरूपे तस्याः सत्त्वाच्च अन्यथा समापने
तरमिच्छानपगमेपि फलानुत्पत्तिप्रसंगात् ॥ ॥ [illegible] ॥ लौकिकस्य तु गृहरम्यकर्या रशा
स्त्रीयत्वाः शास्त्रीयासमापने च शिष्टविगर्हणाभावात् प्रयोजकाभावे नासमापनं ॥ न च
तस्यापि शिल्पस्मृतिमूलत्वाच्छास्त्रीयत्वं तस्याअर्थ सुखादिवदृष्टार्थत्वात् तथा लोकमूलकत्वे
नस्मृतिमूलकत्वाभावात् यत्तु गृहफकरणाद्याभिप्रेत पुरुषार्थेनैमितिकं वास्तुशांत्या
दिके आरंभणेष्ट्येवं द्रव्यः यापि संबाह्लतरां सौजपि तव्य इत्यादिवत्तस्य शास्त्री
यत्वादिष्टमेव समापनं ॥ ॥ प्रतिषेधेषु ॥ न कलंजं भक्षयेदित्यादिषु किंत्व
गीकामस्याधिकार उत प्रवृत्तमात्रस्येति चिंतायां नञो निपातत्वेन क्रियान्वय नैव
पस्याभावात् क्रियान्वयांगीकारे च प्रधानभूतायास्तस्याः स्वान्यथात्वापत्तेरानर्थ
क्यतदंगस्यापेन क्रियाविच्छेद्योन्वयावगमात्तत्रापि कलंजान्वये सुवंत संबंधेनन

भाव
१८

ऽस्मासापूतेः कलिं जातिरितो भक्षणस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् सा लिङ्गो ध्येया धातुसंबं
धावगते भक्षणभावस्य च कर्तृसंज्ञाकाले न प्रजापतिव्रतरेवत्वमिति तस्य भक्षणभाव
संफलस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वेन विधानमिति प्राप्ते तस्य व्रतत्वमित्युपक्रमात् मानसा
त्मप्रजापतिव्रते खलु भक्षणाङ्गीकारेऽपि प्रकृते तेन भक्षणायां प्रमाणाभावात् तस्य चान्वयस्या
प्यहिंततलोन नञो भावनावाचस्य प्रतियोगितासंसर्गेण भावनायामेवास्य कारकविशि
षापांभेवान्वयः॥ न चान्यथा त्वापत्तिः॥ पुरुषे भावनानुत्संज्ञावपि प्रत्ययेन तस्या वग
बोधनेऽनन्यथासिद्धत्वात् अतएव निषेधस्थले लिङ्यंभूतव्यापारस्य न विधिवा
क्यवत्प्रयोज्यत्वसंबन्धेन भावनान्वयोपि तु नञस्तात्पर्यग्राहकस्य सत्वात्तत्प्रयो
ज्याभावप्रतियोगित्वेनेति तत्स्वनिवर्तनानुरूपत्वसिद्धिः॥ स्वपर्यायत्वेन च प्रवृत्तस्य भावे प्र राम
वृत्तिविषयस्यानिष्टसाधनत्वज्ञानं विनानुपपत्तिमिति तस्य प्रत्यवायजनकत्वे १८

त्पद्यते॥ तेन पुरुषमात्रस्यैवारागतः प्रवृत्त्यनुरक्तस्य निषेधेष्वधिकारः॥ अतएव प्रत्यवा
यसाधनीभूतस्य नञ्भेदप्रस्य भक्षणस्य रागात एव ज्ञातत्वादनुष्ठाने सति प्रत्यवायोत्पत्त्युप
पत्तेर्नेतद्दोषो तर्लिप्सेधान्नो वा अध्ययनविधिसिद्धज्ञानापेक्षापि॥ यत्तु निषेधे नाप्र
कारकथनं प्रकारान्तरेण तत्र रलेके तदृष्टवाद्यधिकरणे कौस्तुभादौ निरस्तं स्वारू
रीतिश्च विस्तरेणोपपादिता॥ ॥ तस्मिन्नू॥ ॥ श्रौतेषु स्मार्तेषु च निषेधेषु तथा
स्मार्तेष्वाहिनसाध्येषु प्रमत्तसाध्येषु च विधिषूपनयनात्पूर्वमपि जातस्या
धिकारः स्मार्तविधावुपनयनादिनियमप्रमाणाभावात्॥ उपनयनस्य वेदमात्राध्य
यनाङ्गत्वात्। निषेधेषु तु जातमात्रस्याधिकारो ब्राह्मणो न सुरां पिबेदितिवत् परप्रेरणा
जन्याया अपि भक्षणादिभावनाया निषेधात्॥ तच्च स्मृत्या पाठ्यध्ययनस्यानुपयोगा
दिनिषेधप्रमत्तत्वध्ययनस्यापि ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेय इत्यादिस्मृत्योपन
यनोत्तरत्वविधानात् स्मार्तविधीनामप्युपनीताधिकारकत्वं॥ निषेधेषु तु प्रागुपनय

नात्कामचारकामचारेकाममस्माइति तस्यैवाप्यनुज्ञानादुपनयमोत्तरकालत्वं॥
अतएव वृषणपुरस्कारेणाम्नातानां मुख्यानां दिनिषेधानां जातयात्राधिकारकत्व
मेव स्मर्तिर्ताहि दुःपेयतु स्मृत्वा हीनां मुख्यनयनाभावः स्वैर्गा विवाह्यावधित्वं तस्य तत्त्वा
नत्वेन विवाहविधानात्॥ ॥अत्र॥ ॥जीवनादिनिमित्तकाग्निहोत्रादीनिमित्तस्य
प्रतिष्ठाणां मेतस्त्वतिनिमित्तं नैमित्तिकावस्थाहत तानुष्ठानप्रतीतेस्तदुरोधेनचा
शाकागलागस्य वपुर्भाषाकालस्यापिचागलेन स्यागोपपत्ते० काम्यविषय
त्वेन तस्य हार्थक्याद्वेसान्तस्यानेकां अत एव हो मेव संतस्य निमित्तत्वात्तत्रैपस्मि
न्रेकत्वाराणप्रतीतेः कालानुग्रहेपिनमालारातिप्राप्त आहिताग्निरनुरोधेननि
मित्तेन तस्मृते रवरूप स्वेकाचनीयत्वादग्निविहाराग्निवकालेनादिहासंकोचस्तेन
हिकालस्यांगत्वेपि प्रयोगातु पूर्वं विषयत्वं प्रयोगविधिप्रयोजत्वेन्ना
कावनुष्ठानप्रकृतिस्तस्यैवाशक्तोनिनित्तश्रुत्यनुरोधेनस्यागाः॥ ततस्थ्यपवेवानवि

घपोर्विध्यंतरप्रयुक्तमुपजीवकत्वेनप्रयोगानिधप्रयोज्यत्वानुततत्पाकालस्यापि
स्वरूपेणाननुष्ठपयस्त्वप्रयोगाविधप्रयोज्यत्वाघपात्रस्पुर्पक्षा ध्रुविषयत्वानुपप
त्तेः कालविधिनापिनिमित्तश्रुतिसंकोचान्नत्यात्तत्स्यानानुष्ठानि॥ अतएवयोदरो पूर्ण
मास्तपाजीमन माव्यस्यायोर्णमासीवातिपत्नेपेहितिकालेनैमित्तिकातिक्रमस्त्वे
प्रायश्चित्तं॥ ॥ तेषां॥ ॥कालश्चाश्वेणनिमित्तश्चाश्वस्य संकोचेपिपरकालावछि
न्नस्यनिमित्तस्यपुनःसंनियातः तत्र नैमित्तिकावृत्तिः॥ इतरथा स्वोक्ततोऽवश्यानुष्ठा
पकत्वरूपनिपित्तस्यानुपपत्तेः॥ अत्र वराव तस्मिन्नेवनिमित्ते कालमात्रस्यावृत्ति
स्तत्रेन नैमित्तिकावृत्तितयोतः॥ पुरुषार्थ नैमित्ते कवदेवक्रत्वर्थ नैमित्तिकस्यापि दे
रनहोमारेरेकस्मिन् प्रयोगे मेरनानेकत्वेपि यदितावद्धोमात्स्फर्वं तरनेकताततरत्र
गृह्यमाणाविशेषत्वारश्व प्रतिग्रहेष्विवद्वताव्छन्दमावान्तत्रैणेवहोमकरणेपि

होमेऽतंतरनेकत्वे नैमित्तिकावृत्तिः स्यादेव॰ न च तत्र क्रतुजन्यापूर्वोत्पत्तेः पूर्वं होमज
न्यादृष्टस्य सत्त्वात्तेनैव प्रहोग्याणिध्यादिशंका॰ तथात्वे निमित्ते सति नैमित्तिकाकरणे
निमित्तत्वव्याघातात् उक्तस्य निषिद्धताध्ययभावे होमाभावेऽपि क्रतूपकारसिद्धिस्
त्तत्त्वे तदनुष्ठानेन तदावृत्त्या वावृत्तेनैतस्यापि बोध्यं॥ ॥ आचारात्॥ ॥ आचारप्रमा
णकेषु गुरुगमनादौ शिष्यानुगमनादिषु आवृत्तस्यैवाचारस्य दृष्टो नातन्त्रत्वमन्तं
श्रुतौ गुरुगमनादेर्निमित्तत्वकल्पनावगतेः प्रतिनिमित्तमावृत्तिः॥ न चाचारतृणा
मावृत्तेरेकविधया गुरुप्रीत्यर्थत्वेनाप्युपपत्ते निमित्तत्वप्रमाणाभावः॥ गुरुप्रीतेर
यापि तरेणापि सिद्धेर्व्यातविध्येनाप्यनुष्ठानाक्षिप्तानुष्ठानबलेन नैमित्तिकत्व
प्रतीतेः॥ यत्तु तत्र रत्नेशात्रैणवसमन्निष्ठात् प्रसवादिनानिमित्तत्वावगतिर्गुरुगम
नादेरित्युक्तं तच्छ्रुतिस्मृतिरूपशास्त्रस्यैतत्र कारोक्तस्याचारप्रमाणकत्वस्यानु

पपत्तेरुपेक्षितं॥ ॥ ब्राह्मणा उक्त॥ ॥ होमस्य वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वचनादे
वनित्यत्वं॥ न चायं कालविधिः वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वीप्सारहितवाक्येनैव तद्विधा
नात्॥ न च विनिगमनाविरहः गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानावृत्तेरप्राप्तत्वादी
सार्थस्यापि विधेयत्वे वाकृप्तेऽपत्तेः प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकाव्याप्त्याप्रायवी
प्सार्थानुवादत्वलात्तद्वाक्यस्याप्येवं सन्नन्त्यानितयारत्वं वसायात्॥ अग्निहोत्रादे
नोऽपि नित्यत्वं स्थितमेव। एवं विद्यायां अपि अध्ययनसंहितायाः स्वाध्यायपंचभारहा
रःकिलायमधीत्यवेदः तविताना तिशोर्ष्य अनधीयानां ब्रात्या भवन्तीत्यादिनि दे
न्तीताकरणे प्रत्यवायबलेन नित्यत्वं एवं उपनयनस्यापि षोडशाद्वर्षात्तरम
करणे प्रत्यवायश्रवणादेव नित्यत्वं॥ यत्तु षष्ठे काषकामस्यापनपीतेत्यादिफ
लश्रवणात् उपनयनाश्रितषष्ठ्यादिकालस्यैतिज्ञेयं तत्र रत्नैकतो न मा ष रूपक

भा॰प॰ त्वात्तदपेक्षितविद्यादेरप्यावश्यकत्वेनफलतोनित्यत्वमुक्तं॥तत्कर्तॄणांविद्याप्रयोजक
२१ त्वस्यनिरस्तत्वात्तद्वत्पदावश्यकत्वेकरणेप्रत्यवायावगतेर्विद्यादेरकरणेऽत्रतॄना
मनधिकारादेवानावश्यकत्वादुपेक्षितं॥एवंपुत्रोत्पादनमपिअनुत्पादरुतान्मो
हान्मोक्षनिछनवृजसवद्दत्पत्रविरक्तस्यप्रसवापमवरणान्निरस्तं॥अतस्थवज्ञाप
मानोवैब्राह्मणःत्रिभिरृणवांजायतेयज्ञेनदेवभ्यप्रजयापितृभ्योब्रह्मचर्येणा
ऋषिभ्यइत्यपिहंगछते॥नचात्रब्राह्मणपदमवर्णान्तरस्यैवतेनित्याइतरयोस्त्व
नावश्यकाइतिशंक्यं॥अस्यावदानविधिशेषत्वेनार्थवादस्यविधायकत्वाभा
वेनअन्नत्वब्राह्मणपदस्योपलक्षणत्वात्॥॥इतिश्रीशंकरदेवकृतौभाष्यदीपिका
यांषष्ठस्यद्वितीयः॥॥श्रीगणेशो॥नित्यनैमित्तिकानांकर्मणांकाम्यवत्सर्वांगोप राम
संहारेणैवप्रयोगः॥एकादशेसर्वेषांमंगानांसाहित्येनकृत्वेप्रकारजनकत्वस्य २१

पिपिध्यमरणात्वात्॰नियंगाधिकरणोपन्याविनियोगं॰अग्निहिकसंकल्पनस्यपिस्थितत्वा
द्धनः॰नचैवंनित्येपितथा।कल्पनेसर्वांगोपसंहारासामर्थ्येसतितदनुष्ठानाभावानि
मित्तत्वव्याघातः॥अवश्यानुष्ठापकत्वरूपस्यनियतत्वस्यकालादिनविनाचादिभि
रवरोधस्यशक्त्यापुष्टोदोपपत्तेः॥अतत्रव्यप्यैवकालाद्यवछिन्नतीवनादेरेवनिमि
त्तत्वाच्चरकालादौनिमित्ताभावाद्वेवनैपिकाकपणेनप्रत्यवायस्तथाशक्त्यभावेपी
तिबोध्यं॰नचकदापिसर्वांगोपसंहारसामर्थ्यकाम्येपितदापत्तेः॰॥नवासकृदेवस
र्वांगकरणसामर्थ्यमितिनियमेप्रमाणमस्तियेनवीप्साबहुवारानुपपत्तिःशं
क्येत॰काम्यस्याप्यावत्यनुपपत्तेः॥किंचनिमित्तस्यानुष्ठापकतयाकालदेशादिवत्स
र्यागाद्वपित्वाघप्येचाप्यवभ्यपेनचरेतोत्पादवर्षादेशात्वादेरगप्रधानान्वपित्वंतथा
निमित्तस्यापि॥अतत्रवानेकेषुप्रधानेष्वयप्यानयष्याशत्रुपर्वधस्तदकरणस्यप्र

भाष्य समवायजनकत्वबोधनायस्वसंगानामपीति न तेषु यप्याम्नात्तु पबंधः॥ अतएव तद्व
२२ देवतृतीयाविर्देशोपि संगच्छते यथोगान्वयितया च निमित्तस्य कृते रंगाविनियोगो
त्तरकालीनत्वाद्धत्वद्वैरकल्पनेपि न दोषः एवं मत्वपि परिनिमित्तस्य प्राधान्यं
स्यात दातरनुरोधेनांगोद्धेवशात्यवद्वैरं कल्प्यते॥ नत्वेतद्दस्तीति प्राप्तेन निमि
त्तस्यानुवादकत्वं अपितु विधिबोधितस्यैवानुष्ठानस्यावश्यकताबोधकत्व
मात्रं। तद्वेध स्यवफलंनैमित्तिकाकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वबोधः॥ अन्यथा
चैतन प्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः॥ रावबोक्तावश्यकत्वमेव समन्त्यादिनाबो
ध्यमानं नैमित्तिकान्यपि। सुधायां मुजीतेत्यादितया कृतत्वात् अतएव पप्ये
वकाम्य प्रवर्तनाहितेष हायघनत्वं प्रधानाना एवन तु सांगे तथैव निमित्तापि रान
प्रत्यवायजनकाकरणप्रतियोगित्वमपि प्रधानस्यैव न तु सांगे॥ अतएव नि २२

मित्तस्यापि विनियोगविधिविधानान्वयः॥ अतएव विनियोगोपि प्रवृत्तिजनकीभूतज्ञा
नविषयीभूतधर्मरूपः उभयसाधारण एव अत एवांगान्वयोपि प्रधानस्यैतदुत्तर
कालीनयावत्स्य प्रकृत्यप्रधानगतफलवत्त्वज्ञानधीनत्वात्॥ तत्रलयं विशेषः
यत्काम्ये विधाप्रतिप्रधानत्वश्रीनोऽरमेवांगाविनियोगः निमित्ते तु विधिसहकृतनिमि
त्तस्य प्रत्यवायजनकाकरणप्रतियोगित्वज्ञाने जातेपि तांगान्वयोनपेक्षितत्वात्॥
अपितु तदुत्तरं प्रधानकरणके भावनायाभाव्यापेक्षायां पूर्वकृतपापक्षयस्य
भाव्यत्वं वगतेमहिति॥ वोध्यं॥ अन्वीहपापक्षयस्यैव भाव्यत्वं नित्यस्थले न धर्मे
णपापमपनुदतीत्यादिवाक्येभ्यः प्रतीयते॥ अतएवन विश्वजिन्यायेन स्वर्गक
ल्पनं न वा अपुरुषार्थस्यापि यागध्वंसस्यैव भाव्यत्वकल्पनं यागस्यैव वात
त॥ तृतीयानिर्देशात समानपदश्रुतेः करणत्वेनाप्युपपत्ते श्चनचरदीपद्गागमात्रा

रैकृष्णानामेव स्वर्गादीनां निःसेपि भावत्वोपपत्तौ धर्मेणोत्पस्यान्यपरत्वं च कामम॥
तथात्वे मुमुक्षोः स्वर्गादीनामनिष्टत्वे तत्तद्रूपत्वेन शास्त्रस्याहितसाधनानुष्ठापकत्वे
अप्रामाण्यापत्तेः॥ यावज्जीवादिवाक्यस्य मुमुक्षुविषयरूपार्थसंकोचायत्तेः॥ पापक्षयस्य तु सर्वाभिलषितत्वान्निमित्तस्यैव प्रयोजकत्वात्तस्य नैमित्तिकाप्रयोजकत्वेपि निमित्तप्रयुक्ते नैमित्तिकानुषंगिकत्वे बाधकाभावः॥ न चोद्देश्यानेकत्वं। तत्त्वेपि दिक्कर्मकत्वाभावेनावाक्यभेदात्‌। अतश्च पापक्षयभाव्यकत्वावगमोत्तरमेवां गान्वयात्स्वर्गावगतनिमित्तान्वयानुरोधे नांगत्वेवशास्त्र
वद्धेद्कल्पनेन चोऽसति वाक्यैकवांगान्वपास्स्वत्स्यमाणत्वात्तत्तच्चेष्टसामान्यस्यैवभाव्यत्वात्तदवगमोत्तरत्वेपि न निमित्तसंबंधावगमोत्तरत्वमंगान्वयस्ये
तिवाच्यं॥ सामान्यावगतविशेषापेक्षाया अंतरंगत्वेन प्रथमतः कामयावज्जीववा

क्यैकवाक्यतया विशेषावगमोत्तरमेवांगावाक्यैकवाक्यतयांगान्वयांगीकारेण
तत्रैव शास्त्रस्यावच्छेदपत्तेः॥ अतश्च कामे निमित्ते च यस्याधिकारिण्यो यावंति
प्रमाणानि तैः प्रमितान्यंगानि तस्य तावंति सहितैरांगैर्यावद्रूपकुर्यादिति महावाक्यार्थकल्पनात्कारम्येत्तगांगासाहित्यं संनिपत्य च शास्त्रस्यावच्छिन्नामित्यपेलासः॥ अत
श्च यथैव सकृत्स्यैव काम्यवाक्यस्य यावज्जीववाक्यस्य च सोमयागस्य होमयागादिरूपाधिकारिभेदेन प्रधानसाहित्यभेदेपि यस्याधिकारिणो यावंति प्रमाणा
तरप्रापितानि प्रधानान्वितस्यतावत्तां कामे निमित्ते च विधायकत्वं तस्यात्रापीतिन
कोपि दोषः॥ अतः सिद्धं निमित्तश्च सत्तु रोधेन प्रयाशास्त्रं संगृहाने नापि प्रयोगाद्
ति॥ स्ततस्य च विध्यपराधेत देवयादृत्ता दृष्टो तच्यामिति विगुणस्य समाप्तिर्विध्यप
राधे प्रायश्चित्तं च दर्शयति॥॥ काम्येषु चैवं॥॥ काम्येषु तु महदपि फलसंबंधोत्तवमे

भाष·
२४

वंशान्वयस्तथापि संगस्य प्रयोगविधिनानुष्ठानावगमोत्तरं प्रवृत्तिकारणत्वेनो
पस्थितायाः कामनाया अधिकारिविशेषणत्वकल्पने शास्त्रत्वच्छिन्नायाः एवतं
त्रकल्पनाद्द कारणो प्रत्यवायाश्रवणाच्च सर्वांगोपसंहारे समर्थस्यैवाधिकार इति
प्रपंचितं रत्नमाला ॥ क्रियागुणौ ॥ एवं पदार्थास्तत्र पदं येन निरूपिते तत्र छेषत्वेन प्रतिनिधि
विचारैकर्तव्य उपादानतत्परे द्वि तद्विचार्यते ॥ तत्र मूले तावद्द्रव्यस्य क्रियातो भूत
भेदाभावाद्द्रव्यभेदे कर्मभेदापत्तेर्नैनीवाराद्युपादाने विहितक्रियायास्त्रेभिन्न
रिति पूर्वपक्षिते अन्यता भेदाभावेपि अन्यताभेदस्याप्यभावात् देशकालौ
द्रव्यद्रव्यभेदेपि तु एवं च लननयजने मिश्यादिप्रसमिद्यावत्वलक्षणे पेक्ष प्रतो
तेः प्रतिनिध्युपादानेपि न क्षतिः ॥ तच्च जगतीतलवर्ति केवलकपक्ष्यक्ति रमिव्यक्ति राम
मात्रं तु भिद्यते ॥ अथवा शब्दांतरादिप्रयोगो द्रव्यक्तिभेदः ॥ द्रव्यदेशकालकते २५

यत्वादिभिन्नस्यापि एव व्यक्तेराभेद्याद्भेदान्नाच्च ॥ अथवा स्तुतत्रापि व्यक्तिभेदः शब्दां
तरादिप्रमाणो त्रिशाग्नेयत्वादिजातय एव भिद्यन्त इति सिद्धांतितं ॥ तद्व्याप्तितत्त्वेपि
क्रियायाः तु भेदे देवजात्यस्य नांकितुमशक्यत्वाद्यक्ते कामिद्धांतस्य चापूर्वापह
वापत्तेस्तस्याभिव्यक्तिजन्यत्वे चयाजिपदे तल्लक्षणापत्तेरुपेक्षितं ॥ अत एव विवा
तेवाच्यः ॥ मतमपि शब्दांतरादिप्रमाणेनाग्नेयत्वादिदेवजात्यविधेयतावच्छेदकवि
जातीयया गत्वावच्छिन्नप्रतिव्रीहित्वादिनैवकारणतावगते सत्यैव तज्जात्य
भिव्यंजकत्वाव साम्यानीवाराद्युपादाने तज्जात्यवच्छिन्नासिद्धिरिति प्राप्ते सम
पितज्जात्यवच्छिन्नं प्रति तत्ताद्विनाकारणत्वेन तस्य प्रत्येकं तज्जात्यभिव्यंजक
त्वं व्रीहित्वादिनाकमीतरेपि कयपाल्वे न व्यभिचारात् अपितु सामग्रीत्वेने
व सामग्रीवशात् स्ववृीहिलघरिता अशक्तस्य तु तद्घटिता ॥ अत एवात्र समा

भाष· वेनी वाराद्युपादानेपि विजातीयप्रयोगत्वापूर्वत्वफलत्वावच्छिन्ने जायते एवं फलं
२५ प्रतिनिरपेक्षवत्तात्तस्यैव ज्ञापतेः॥ काम्ये तु आरंभोत्तरमशास्त्रस्य निषिद्धविगर्हणा
दोषपरिहारार्थं समापनेपि न फलासक्तिः॥ सर्वांगोपसंहारेणैव तदुक्तेः॥
प्रयोगसमाप्त्यकरणे दोषमात्रोक्तेः कर्मणः फलांतराभावान्नापूर्वोत्पत्ति
रिति केचित् नैमित्तिकत्वाविशेषात् तत्रापि प्रायश्चित्तकल्पने तत्रापि तादृत
स्यापि सप्रतिषेधेयम॥ श्रुतिप्रमाणत्वात्॥ काम्येष्वारंभोत्तरं नित्यत्वे ततः प्रवृत्तम
पि स्तुतद्रव्याद्यलाभे द्रव्यांतरं प्रतिनिषेधेयं न वेति चिंतायां अशक्तावंगहा
न प्रयोगेपि अनंगमहतो प्रमाणाभावः॥ तथाहि॥ न तावद्द्रव्यविधिशास्त्र
तस्य व्रीहित्वाद्यवच्छिन्नविधायकत्वेन नीवारादिविधायकत्वात्॥ नहि तेषु राम
व्रीहित्वमस्ति॥ नापि कर्मशास्त्रं तदाक्षेपकं द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यांतरमाधारणा स्व २५

यप्रतिबंधेन यो व्रीह्यादिविधानात् द्रव्यांतराक्षेपानुपपत्तेः॥ नहि व्रीहिशास्त्रं शब्दतो
नियमविधिरपि लाक्षेपप्रतिबंधेन द्वारा फलतः॥ अतश्च पर्येवाग्निविधयो स्व
विधिप्रयुक्तयोरेव लाभादाक्षेपप्रतिबंधे नाशक्तस्य सहायदेवानंतराक्षेपो पितु
अग्निविधयो रधिकारविशेषयात्वमंगानां स्वतः तस्याधिकार एव द्रव्याद्यंशे
पि प्रधानविधिना अनाक्षेपात् तद्व्यवस्थायाधिकारित्वकल्पनेन द्रव्याद्यंश
योयादाननिमित्तप्रयोगस्यांगस्य वप्युक्तेः इति प्राप्ते द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यांतरमाधारणे
नाक्षेपप्रतिबंधेपि व्रीह्यादिनामग्निविधयोरिव स्वतंत्रप्रयोगविधिविधेयत्वा
भावात् स्वयाजादिवत्त्वचानस्य धेरेव व्रीह्यादिप्रयोगविधायकत्वात् स्वयागविधि
विषयीभूतानां तेषामधिकारिविशेषणत्वानुपपत्तेः निमित्तवत्ता दशाक्तौ लुप्तांगो
नापि प्रधानकर्तव्यतावगतेस्तस्य च द्रव्यांतरमंतरेणापोगाद्युक्तेतदाक्षेपकत्वं॥ अ

भा॰दी॰
२६

ग्निविषयोऽस्त्वन्यत्र प्रयोगविधिसिद्धयोरेतत्प्रयोगविधिविषयत्वाभावेनपर्या
प्तरूपत्वं ध्रुविषयत्वाभावात्स्वरूपानधिकारिविशेषणत्वमितिवैषम्यं ॥ नचैवमपि
द्रव्यस्योत्पत्तिवाक्यश्रुतस्यानिमित्तान्वयात्पूर्वमेवयागान्वयस्यावगम्यमा
ननिमित्तस्यद्रव्यावच्छेदकल्पनाद्रव्यावच्छिन्नभावनादेरेवनिमित्तत्वात्तेकथंद्र
व्यांतरेणयागइतिवाच्यं ॰ विशिष्टविधौ ॥ निमित्तान्वयात्पूर्वंभावनायामन्वित
स्यापिद्रव्यस्यविधेयत्वविधौयागांगताबोधस्यायांयागांगतस्यफलवत्त्वज्ञाना
र्थंकामयावज्जीववाक्याभ्यामेकवाक्यत्वांगीकारेणनिमित्तपापस्यायान्वयो
त्तरमेवद्रव्यस्ययागांगताबोधेनप्रयाजादिवत्तत्रापिपयाद्यात्मकरूपवंधोपपत्ते॥
अतएवक्रमेणास्त्रैयाविसरदशामाधारणेनद्रव्यांतरेणयागेक्ते प्रतिनिधिः॥ राम
तस्यचांगत्वाभावेपिद्रव्याकारकत्वमात्रेणयागबोध्यं पक्ववकर्मचोदनयापत्तिद्रव्य २६

प्राप्नोपुत्र्यंतरेणसहास्यवचनेनचपतीकानांनियमइतिवक्ष्यते॥ ॥ नदेवता॥ एवं
सर्वत्रप्रीतिनिषेधप्रसक्तेदेवतायाःसन्नभवति॥ यदिह्यर्थमात्रस्यैवदेवतात्वंत्यागका
लीनोद्देश्यकारणकमाभूत्तत्शब्दप्रतिपाद्यत्वरूपंभवेत्ततस्तस्यशब्दविशेषापेक्षा
यांप्रतिपादकत्वेनविधिगतस्योपस्थितस्यशब्दस्यानियमेपिरोगादिनातत्सदेहा
रणासंभवेतादृशार्थस्ययागांगत्वानपायात्तद्बोधकस्त्रोतत्तलक्षणिकशब्दांतर
प्रसक्त्यासंभवेदपिप्रतिनिधिः॥ पदानुद्देशाभाषिकरणवक्ष्यमाणातीत्याविधिगत
शब्दविशिष्टस्यार्थस्यतादृशास्याद्रमात्रस्यवादेवतात्वंतदाकःप्रसंगःशब्दांत
रस्यनहिहविस्त्यागकालीनोच्चारणकर्मत्वविशिष्टविधिगतशब्दत्वसमनि
यतंअरंवअरंवडोपाक्षिरूपंचद्रव्यवहारसिद्धदेवतात्वंशब्दांतरेसमस्तिपरि
तुअर्थस्यापिदेवतात्वंकथंचिद्दंगीक्रियेततततत्रापितादृशविधिगतशा

भाष. ष्टप्रतिपाद्यत्वस्यानियतमेवतदंगीकृत्य प्रतिनिध्यभावः समर्थनीयः॥ अतएवया
२७ गस्य देवतायेयत्तेऽपि विधेयत्वघटिततद्विषये आह्ने पकल्पनासंभवाद्देवताविधि
रपूर्वविधिरेव। तदसंभवे च यागापूर्वार्थस्य लोपः। ऽव पदात्तु देवतायचारे प्रज्ञाप
भिरितिवचनेनत्वभावे विधिविशेषया प्राप्याणि कृतहातैर्येवानुष्ठानस्य वमनेन
पिहोमाधिकरणास्य न प्रतिनिधिः॥ तच्चाहवनीयपारेस्तावदाधाभावविधित्वात्
त्वादेवं चतुष्पथयागविध्यविषयत्वान्नेषामधिकाराद्विशेषणत्वप्रतीतेर्यपारा
र्थ्यस्यापि विषयत्वादेवनप्रतिनिध्यांशः। कायत्रतु लौकिकाग्नेरेवयाचनिकम
धिकरणात्त्वपत्रवायदाहे स्तत्रापिसत्यपितस्यप्रयोगविधिविषयत्वेऽरार्थ्य राम
र्थान्तत्प्रतिनिधिः॥ नहिपूर्वं येन्द्राविष्णानुकूल्याद्यायात् पप्रत्येय मात्ररूप २७
स्य होमस्याधारायत्वात्तिं अतयत्तत्तद्विधिरप्यपूर्वविधिरेव। पत्नीनाआहवनीय

दिवाध्यस्तु पनप्रतिबंधवत्त्वरूपाधिकरणतायाएवादृष्टोत्पादकत्वादेकेन तत्सिद्धेः स
मुच्चयाप्राप्त्यभावान्नसंक्षेपः अतएवतत्रापि तत्प्रतिनिधेरदृष्टोत्पादकत्वेप्रयाजाभावा
त्तस्तः॥ किंचितुवाचनिकोब्राह्मणपारायणादिरभावे विधिरेव एवं अप्यप्रकाशनार्थ
प्यपिमंत्रेषुनप्रतिनिधिः आबदातरस्यमंत्रांतरस्यवा॥ ॥ मंत्रपाठान्तरेण ध्यानादि
नाप्येनवगततत्प्रतिपादकत्वज्ञानाभावाद्देवतातोऽशंकाः॥ अवगतेनतु तन्मात्रकानपे
क्षत्वादेवनतदुपादानं॥ नचैवंपत्रस्थत्वं तस्यैवार्थः स्यत सत्रहि मंत्रपाठानापत्तिः॥
तत्रनियमाद्दृष्टोत्पत्त्यर्थंमंत्रजन्यस्मृतेरेवाभ्युदयकालत्वकल्पनेनमंत्रपाठाव
श्यकत्वात्॥ प्रतिनिधेस्तुकर्मचोदनाशिष्टस्यनियमादृष्टजनकत्वेप्रमाणाभा
वात्रपाठइतिवैषम्यं॥ एवंअन्यस्मात्तद्दृष्टोत्पत्तौप्रमाणाभावेनादृष्टार्थ्यप्रया
जादिक्रियायाअपिनप्रतिनिधिः॥ दृष्टार्थावघातादिक्रियायास्तुसैसमस्त्येव॥ पत्न्य

भा॰ष॰ २८ त्रकेष्विररक्षार्थस्यचोदनिागनहणाभावादेरपिनप्रतिनिधिः॥तेनचोऽस्यपभावपुत
त्रेतुप्रयोगसंकल्पेकृतेपारदेवीरनेगामपितत्रचोऽदर्शोकृततत्रचोऽस्यपभावस्या
भावतद्द्रव्यपूर्णाभावात्तंप्रतिनिधेयमिलकते॥तत्रनातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्य
नेनषोडशिग्रहणाभावेपिस्तोत्रमात्रादेवक्रतूपकारसिद्धिरित्यवगमात्षोडशि
ग्रहणाभावस्यहोत्रादेकत्वेप्रमाणाभावात्॥अतएवतत्रषोडशिग्रहणोद्या
वेहीनाकृतप्रायश्चित्तमात्रं॥ ॥प्रतिषिद्धंच॥ ॥अनारभ्यश्रुतेनअयज्ञियावैमाषा
षावरकोद्रवाभ्यैत्सनेनमाषादीनांयज्ञांगत्वप्रतिषेधात्यत्रसासातेसाविधा
नंतत्रैवविकल्पार्थप्रतिषेधःअथवायत्रधान्यत्वादिनासामान्यधर्मेणावि
धानंतत्रैवविकल्पार्थप्रतिषेधःअथवायत्रधान्यत्वादिनासामान्यधर्मेणावि राम
धानंतत्रस्वशाखाप्रयाणायागप्रतिषेधोवाहिविरुद्धतंनदेषापितिवत्॥अत २८

श्रुतकर्मशास्त्रानुरोधेनमाषादीनांप्रतिनिधिस्थलेहाधनत्वेपंगत्वाभावान्नप्र
तिषेधः॥वक्ष्यमाणयुक्त्याद्रव्यशास्त्रानुरोधेनमाषादिरूपसदृशप्रतिनिधिस्थले
व्रीह्यवयवत्वादिनैवतेषांग्रहणाद्वर्जनीयतयामाषाद्युपादानादेगत्वाभावेन
नप्रतिषेधःअतस्तेपिप्रतिनिधेयाऽइतिप्राप्तेअयज्ञियाःसहर्षप्रत्ययेनसा
धनत्वमात्रनिषेधादिहशोयविहितातिरिक्तस्थलेसर्वत्रैवमाषादिप्रतिषेधप्रती
तेर्नप्रतिनिधेयाःद्रव्यसामान्याभावेतुमाहाप्यंवेतिध्येयं॥अत्रचलक्षणपा
वाक्यात्तरकल्पनयावायज्ञीदेशेनमाषप्रतिषेधपिधानाल्लेकप्रसरताभ
गः॥ ॥तथास्वामिना॥ ॥मृतेतावद्यजमानेपत्न्यांवानान्यतरेणान्यतरस्यप्र
तिनिधिःयजमानेमृतेपत्न्याअगन्यभावादेवानधिकारान्॥पत्न्यांमृतायांय
जयानस्यापि॥जायायैपूर्वमारिण्यैदत्वाग्नीनंत्यकर्मणिइतिपश्चेतावदन्यभावा

भाष· २९

र्द्धविवाहात्पूर्वमनधिकारात्॥ तत्रापि विधुरेणाधानपक्षे औत्तरवैदिककर्मणां
पत्नीव्यतिरेकेणैव वाचनिकत्वेन पत्नीप्रतिनिध्यप्रसक्तेः॥ पक्षान्तु नाग्नीनां पत्नी
हानेन तदाप्यतदाहृदयपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति वचनात्पत्नीव्यतिरेकेणैवाग्नि
होत्रयात्रानुष्ठानमिति न प्रतिनिधिप्रसक्तिः॥ यद्दातकस्यचित्कर्मणां मध्ये न्यत
रस्य मृतिस्तदा दाहात्पूर्वमेव तत्तमापनेव्रूष्यमापादीत्या प्रोक्षिता दिव देवा तु
ष्ठानमिति न प्रतिनिधिप्रसक्तिः॥ रोगादिना अशक्तौ कापीतरव्याप्य तेवा न्ये
तराधिकारिककर्मसुपद्यपि स्वामिनः कालादिवत्प्रयोगविध्याविषपत्न्या
न तरेकत्वादिव देव प्रतिनिधिप्रसक्तिः स पत्नीपि संध्यामिष्ठिचतुर्होमनमहेगा
त्रेणकारयेदिसादिवचनवलाद्विवाचारादाद्यानुमतिर्दाता कर्तृत्वेन तरेणपयनुज्ञा राम
नेस्वत्वत्यागमात्रं तु सति संभवस्वयं कार्यं नो चेत्तदपि तेनैवान्यपरं दं नमहेरिय २९

पतमानस्येत्सेवं कार्यं॥ उभयाधिकारिकेषु स्त्र्यादिषु तत्साज्ञया पितं कर्यान्यतरेणैव का
र्यं॥ द्वयोरपि तत्स्य पत्स्वत्ववत्वात्॥ अतएव लागोपितादृशा स्थले ममयजमानस्य च
नेस्यादिरूपः॥ उभयोरप्यशक्तावध्वर्युणैव॥ अत एव विवाधेमासामान्यसमाख्ययातै
खाप्तेः एवं यजमानप्रवासेपि पत्न्यातु प्रवासेऽग्निविच्छेदपक्षे एवं आश्वलायनादि
याजमानपदस्थेनात ध्वर्युणो वकरणं पत्नीयदार्थानां च॥ सामान्यसमाख्यातुरो
धेन यजमानस्यापाठेः॥ एवं फलितस्कारेष्वपि आनीयमानेफलाभावान्न प्रतिनि
ध्याशंका॥ अतस्तेषाममन्त्रस्यासे तायपव नतु दंपती स्यायत्स्यरमपिकरणं तत्तद्वा
के यजमानसादेनुदेयतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्॥ अद्वर्युर्यं वाहीना मत्रात्सादे
तु अध्वर्यवाघं तरमेवोपादेयमिति न तत्र प्रतिनिधिः॥॥ विहेना॥॥ एवं तावत्समस्याचा
रप्रामाण्यपक्षे चिंतितं तं तरसत्वेपिन्यायेन न तत्प्रतिनिधिविरिसिद्धितेपवोदःक्रियते॥ सत्रम

भाग ३०

ष्येकस्य विद्यजमानस्य मरणे तत्प्रतिनिधिरन्यः कार्य एव । काम्यस्यापि प्रारब्धस्याव
श्यं समापनीयत्वात् ॥ यद्यपि च मुख्यकर्तुः प्रयोगविध्यविषयत्वात् प्रतिनिधिर्नैवाम
तेन तु यादानसंभवस्तथापि होमकर्तरि यजमाने शाबराः सत्रयागी त्विनिवाभेन सा
प्रदत्तयविधानात्तत्र स्वरूपरूपांगसंपत्त्यर्थं अन्योपादानमवशिष्टैः कार्यं न च तस्या
आख्यातोपात्ताधिकारिसंख्याविशेषत्वाद्दानीयमानस्य च पक्ष्यमाणरीत्या फल
भोक्तृत्वाभावाधिकारित्वानुपपत्तेः कथं तमादाय साप्ररूपसंपत्तिः ॥ फलभोक्तृत्वा
भावेपि कर्तृनिष्ठत्वमात्रेणैव साद्गुण्यरूपोपपत्तेः ॥ अतस्त्वार्त्विज्येपि ये यजमानास्तानृ
त्विजस्त्वनेन वचनेन उद्यमकृत्विग्रूपैरार्त्विज्यफलस्य गामिनी वक्ष्यतद्दुरेशेन यज
मानानां कर्तृत्वविधानाद्यजमानपदस्य चशानज्ञं तत्तत्पात्मने पदरूपत्वेन फलभो राम
क्तृत्वविशिष्टकर्तृत्ववाचित्वेपि यथाशक्तिप्रयोगेण भोक्तृत्वाभावे ध्यानीयमानस्य ३०

कर्तृत्वसत्वात्संख्यासंपत्त्यविघातः ॥ अतस्त्वसंख्यासंपत्त्ये मापेनैव प्रतिनिध्युपादानं
स्य वंच न्यायप्राप्तेः एवं मे वप्रवातेन परिसंख्या पदेहिता नां प्रमीयेत तदोस्यनेदिष्टः स्यात्
तस्य स्थाने द्विप्तापित्वात् तेन सह यजेरन्निसन्नेन वचनेन नेदिष्टत्वविधानार्थं पुनर्विधिः ॥
अत एव देवपविकरणाप्रियक्तुल्यतिमात्रार्थं ॥ एतद्भावेपि वचनेनैवान्यागमोपपत्तेः ॥
अत्रैव पलोमरणोपि तेन सह यजेरन्निति पुल्लिंगनिर्देशाद्यजमानसाद्गुण्यरूपेनैव च
संख्यापा अपि संपभेलक्षतेन्य पदार्थानां च पत्न्यंतरेणायजमानैरेववाप्तिर्द्वितीयान्या
नपत्नं ॥ अतस्त्व वतारताम्बलेन तु पत्न्याः नागिनिभिर्द्वाहं किंतु अन्यं तरेणोवयजया
नस्य तु मृतास्य पक्षे तस्याग्निभिर्दाहेपि अनाहिताग्निसाधारण्येनामी तस्या
ग्निसंसर्गे प्रमाणाभावाद्दत्विग्वदेव कर्तृत्वोपपत्तिः ॥ ॥ सस्वामी ॥ ॥ प्रवासेपे
ति ईजानीयमानस्तत्कर्तृत्वमात्रमपि तु स्वामित्वमपि तत्स्थानापन्नत्वात् ॥ दे

भाष. स्याद्रूपफलिसंस्कारस्त्ववगाव्यवच्छेदेति प्राप्ते न तावत्तत्र सत्रफलं॥ तस्य वैगुण्ये सत्य
३१ तुल्यत्वेऽतद्भिन्नतावदानीतस्य हीराकर्तृत्वाभावात्॥ अतस्त्वेन स्ततस्यापि॥ नाप्यु
वैशिष्ट्यानां॥ समुद्दशस्वामिकसत्रकर्तृत्वाभावात्। अवशिष्टे लुप्तिष्ठवि गार्ह
ताःसंबंधयाहिताग्नेर्मवन्यकर्तव्ये सामापनेसामान्यापायैः संख्यासंपत्त्य
र्थयत्नः समानीयते॥ अतरावश्या रंभनिमित्तकसमापनसाध्यपापक्ष
योपि अवशिष्टानामेव नत्वानीतस्य प्रारंभरूपनिमित्ताभावात्। अत्र तत्त
स्य कर्तृत्वमात्रमितिसिद्धं॥ ॥ सतद्भुत॥ ॥ फलिसंस्कारब्रह्मचर्यपक्षो
वृतादृष्टो आनीतस्य फलित्वाभावादृष्टाकृतकार्यकारित्वापत्तेर्नकर्तव्यः
अवशिष्टानां तु सत्रफलाभावेपि प्रारंभनिमित्तकप्रधानजन्यपापक्ष राम
यस्य सत्वात्कर्तव्याः॥ अतएव फलिसंस्कारांगप्रवृत्तौ प्रधानफलाधा ३१

नयोगपभाजननार्पत्वाद्यसत्प्रधानकारणात्सर्वमतिस्तेदैवतेषां फलिसंस्काराः॥ पापक्ष
यस्य प्रधानजन्यत्वात् अतुतरूपमितिध्येयं॥ दीक्षाकारणमानीतस्य वाचनिकमप्राकृत
कार्यमिति प्राप्ते यद्यपि न तस्य फलित्वं तथाप्यन्येषां फलित्वं संस्कारकर्तृत्वसाम्प्रस्यपत्वप
त्वर्थमानीतस्यापि तत्कार्याः॥ नचैवं ब्रह्मचर्यादिपुरुषस्य संस्कारकर्तृत्वेन कर्तृत्वसापेक्षि
कत्वात्संख्यापाश्चैवैधश्चवकृतत्वे निवेशात्फलिसंस्कारकर्तृत्वसाम्प्रदस्य पाभावः॥ चे
धापैधमाधारणावश्यककर्तृत्वहानेर्योवलाद्यवात्सा प्रदरूपस्य सत्रांगत्वोपपत्तेः॥
अतस्तत्सपक्षस्यैव कर्तव्यास्त्वव फलिसंस्काराः॥ ननु समुद्दशावराद्यत्वेन सत्रप्रयोगे
कर्तृपरिच्छेदकत्वेन साम्प्रदरूपविहितं नतु प्रत्येककर्तृत्वसहार्थे। प्रत्येकपदार्थानां सम्
दशाभिरकरणात्॥ नचात्र तु मतिद्वारा सत तदशानां सर्वत्र कर्तृत्वं तथात्वे फलिसंस्कारे
ष्वपि अनुमतिद्वारैवोपसाम्प्रदरूपे पपत्तेरानीते फलिसंस्कारकरणानापत्तिः॥

मा॰घ॰ ३२ किंचैवमतस्यैवं पूर्वकालेनुपरिसत्वात्संख्यासंपत्तिसंभवेनानयनवैयर्थ्यं॥ एतत्कर्त
व्यपदार्थानुष्ठानार्थमानयनमिति चेत्॥ तेषां कर्मांतरेष्विवाख्यपदादिसमाख्ययापाद्त
रमन्यस्तेषामिति न्यायेन वाकर्तलरैरेवतत्सिद्धेः॥ अश्यानयनस्यैवप्रयासाभावे कु
तस्य संस्कारकल्पनमिति चेत्॥ न्यायेन तरमिद्धावपि वचनेनैव तत्सिद्धेः॥ अतएवो
तवचने दीक्षितमरणे निमित्ते दीक्षानेख्यहाहिलाघनेकगुणाकिशिषनैमित्तेक
न्यायव्यवावत्यदार्थप्रयोगस्यैव विधानात्तवाक्यभेदः॥ दीक्षा चाप्राकृतकार्यापिव
चनादेवापधीयते॥ तस्मात्त्वयमनीपमयपरिग्रहरूपत्वादृष्टत्वचर्यादिसिद्धेः॥ एव
चयेकेचिन्नद्विभाः संस्कारास्तेन कार्या इति प्रतिभाति॥ सत्राय दीक्षितानामिति श्रव
णाद्धनाहीनेतरानयनं॥ सामान्य॥ एवं प्रतिनिधौ विचारिते किं सति संभवे सदृशस राम
वप्रतिनिधिरुतानियम इति चिंतायां कथं चोदनयालिंगि द्व्यमात्रस्येयादृव्यस्य ३२

खस्य च नीवारेषु व्रीहित्वाभावेन सदृशानीवारादिनियामकत्वाभावान्न सदृशानियमः॥
न च व्रीह्यवयविनः स्वावयवैरत्यंतमेदाभावात्तदवयवानामेव कृतिपयानां नीवारोपा
दानतया नीवाराभिन्नतया व्रीहिशब्देनैव तदभिधानमिति वाच्यं॥ तथात्वे व्रीहिसत्वेपि
नीवारोपादाने वैगुण्याभावप्रसंगादिति प्राप्ते व्रीहिशास्त्रेण व्रीहित्वजातेः साधनत्वेप्र
मितेऽमूर्तायास्तस्याः साधनत्वासंभवादर्थात्तदाश्रयीभूतस्य वयविनः साधनत्व
मर्थादेवीगम्यते॥ तज्जातीयावयवानामेव च कतिपयानां तिजातीयावयवांतरोपेता
नां नीवारारंभकत्वमिति यथाशक्तिप्रयोगे जातेरवयविनोवयवांतराणां च साध
नत्वासंभवेपि कतिपयावयवानामेव तत्संपत्त्यर्थमपर्यजातीयततया नीवारेपि जाती
यतदवयवोपादानमिति सदृशप्रतिनिधिनियमसिद्धिः॥ अतएव साहश्यं समा
नजातीयावयवारब्धत्वेनैव नियामकं न तु समानजातीयपर्यायांतरेण तस्य व्रीहिशा

भा॰च॰
३२

स्त्राविषयत्वात्॥ एवं चक्रीहाभावे सुतरां तदभावे सुतरां तदभावेयं दशरात्रमित्यादि
क्रमेणैव बोध्यं॥ ॥ निर्देशात्तु॥ वैकल्पिकत्वं तु खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीत्या
दिषु एकेन कृतार्थत्वे योगपद्यात्तस्यापवादस्तत्र वैकल्पिकांतरमेवोपादेयं न तु पूर्वो
पात्तसदृशं वैकल्पिकांतरस्याप्युद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण्येन विहितत्व
तस्मिन्नपि प्रयोगे अंगत्वस्वरूपयोग्यतया मुख्यत्वेन ज्ञातिव्यक्तिः सर्वावयवानामे
वसाधनत्व संभवे पूर्वोपात्तारंभकव्यक्तिप्रयावयवमात्रग्रहणे प्रमाणाभावादि
तिप्राप्ते तस्मिन्नपि प्रयोगपात्रविषयत्वावसायात्तत्प्रयोगे इतरस्यांगत्वाभावेन पू
र्वोपात्तसदृशमेवोपादेयं॥ अतएवाग्नेयत्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव व्रीहा
द्येःकारणत्वमित्युक्तं कौस्तुभे तत्रापि वैकल्पिकानामादितोवधारणमित्यस्य प्रा राम
माणिकत्वे संकल्पोत्तरमेव तदभावे तु एकोपादानोभयस्यैव तस्यापवाद इति द्रष्टव्यं ३२

वचनाच्च॥ यदि सोमं न विंदेत् पूतीकानभिषुणुयादित्यादौ किं सोमाभावे पूतीकात्वेन
रूपेण पूतीकानां विधानमुत प्रतिनिधिविधया पूतीकगतसोमावयवानां नियम
इति चिंतायां प्रतिनिधिनियमे पूतीकपदस्य तद्गतसोमावयवलक्षणापत्तेरभावे वि
धिरेवायं॥ न च नियमविधिलाघवानुरोधेन तदंगीकरणमप्यदोषः निषादस्थप
त्यधिकरणन्यायेनापूर्वविधेर्गौरवस्य फलमुखत्वात् अभावे विधिपक्षेपि प्रति
निधिनियमस्यार्थसिद्धत्वेन लाघवस्य मतमतेपि सत्वाच्च न ह्ययं त्वन्मतेपि
शाब्दः प्रतिनिधिनियमः॥ अपि तु फलतः॥ तच्च फलं ममाप्यविशिष्टमेव॥ किंच सोमा
भावे मुख्यस्यासन्निधेरेव प्राप्तेर्मदुक्तसदृशानां पूतीकानां पक्षप्राप्त्यभावादेव नियम
विषयत्वानुपपत्तिः अतः पूतीकत्वेन रूपेण पूतीकानामपि सोमाभावे विहितत्वा
त्तदपचारे पूतीकसदृशमुपादेयमिति प्राप्ते नाभावविधिरयं॥ तथात्वे पूतीकत्व

भा.ष. ३४ स्यतद्दवच्छिन्नव्यक्तेस्तदवयवांतराणां च सोमावयवपदवेजातीयानां कारणत्वकल्पने
गौरवापत्तेः॥ प्रतिनिधिनियमे तु क्लृप्तसोमावयवनिष्ठकारणतासिद्धोपादानकप
पूतीकादिष्वेकत्वेन प्यागौरवेण न पूतीकत्वनियमनमात्रविधानात्पूतीकव्यक्तावयवा
नां यावत्कारणत्वाकल्पनात्लाघवं॥ अतएव नलस्यप्राप्तिः॥ पूतीकानभिषुण्या
दिस्पत्रतु तृतीयायां अश्ववयवाद्वितीययायागप्रयोजकत्वस्यवानरूढत्वं बंधेन त
स्यापिन दोषः॥ यद्यपि च तेन संबंधेन पूतीकत्वस्य तद्व्याभावेन प्रसे प्राप्तिः पू
तीकानां सदृशत्वेन सोमाभावेऽतु सदृशस्य वप्राप्तेस्तथापि कर्मचोदनयापत्तुकिंचि
त्प्रतिनिधिप्रसक्तौ सदृशस्यापेनेनियमकरणात्पूर्वमेवैतद्वचनप्रवृत्त्यानियमापप
त्तेः॥ अतएव पूतीकगतसोमावयवनियमफलकं पूतीकत्वनियमकरणात्वपिन रान
पूतीकानांस्तु सदृशाभावेऽपादानं किंतु सोमाभाव एव॥ वचनस्यैवशीघ्रप्रवृत्तिकत ३४

यानियामकत्वात्॥ यद्वि सोमाभिषवानुवादस्तामर्थ्याच्चदृष्टं च पूतीकापचारे सोमपूतीको
भयत्रदृष्टंमाहा॥ पूतीकत्वस्यापिकाशकोपो प्रवेशात्॥ यत्तु शास्त्रदीपिकायामेत
दृशो विषये सोमसदृशमेवमाह इति सत्तत्तत्तर्कत्रैकत्व विरोधादुपेक्षितं॥ तदभावे तु
सोमसमानसुसदृशं पूतीकत्वावच्छिन्न संसर्गस्य सोमावयवांगत्वेन गुणत्वापेवेति
न्यायेन व्यवहितत्वरसोमावयवानामेवांगुमा ह्यत्वात्॥ अभावे विधियस्तु सोमाभावे
निमित्ते पूतीकानामेवांगत्वान्नत्त्सदृशामेवेति विशेषः॥ अतएव पत्रव्रीहयाहो तदव
यवत्वेनैव नीवारप्रतिनिधित्वनिवारत्वस्यानंगत्वात्तदपचारे व्रीहिसदृशामेव
यादेपनत्व्मयसंदृशानित्यपि सुलभं॥ अतएव मन्तेऽम यविधाप्रतिनिध्यपचारे अ
धिकरणाद्धूयंक्षेतत्तवत्मयाष्टमयत्वादुपेक्षितं॥॥ द्रव्याभिगमे॥ पदामुदवमत
स्यं मत्वा प्रतिनिधिमुपादानं पवत्स्तउपादायवादिनाः सर्वेवा संस्काराः कृताः कार्यं

भा॰च॰ तत्कृतंतत्त्वकार्यैककारणात्सर्वं मुख्यलाभेतत्तमेवोपादायपुनः संस्कारान्तरस्यात्तेनैवप्र
३५ धानंकार्यं॥ मुख्यसंभवेविकल्पोपादानस्यवाद्वनिकत्स्यात्यन्यप्रायलान्तृग। नचप्रतिनि
धिस्यारोपेसंकल्पबाधः। दृष्टांशेप्रयत्नसंकल्पप्रमाणाभावात्॥ तत्त्वेपिवापद्या
शक्तिनास्त्रीर्यंसंपादयेदित्येवसंकल्प्यात्॥ प्रधानानुरोधेनपुनःसंस्कारकर
णं। स्यत्स्यात्प्रत्यावृत्तेःपरस्तुप्रतिनिधिनैवकार्यमितिव्यज्ञेततदाप्रयोजनाभावान्नमुख्य
मुपादेयं॥ मुख्याभावनिमित्तकप्रायश्चित्तमात्रमेवतुकार्यं॥ ॥ द्रव्यसंस्काराः॥ ॥
परस्तुनियोजनादिकार्यमात्रयोग्योमुख्यस्तत्स्रणादेस्तुकलसंस्कारयोग्यस्तु
प्रतिनिधिस्तस्यमुख्यस्यैवोपादानंसंस्काराणांतुगुणपाल्येपेचमुख्यस्येतिन्या
येनलोपेप्तिनेदेवः॥ नचान्यत्रतथात्वेपिद्रूपस्यदृष्टाद्वष्टसंस्कारसमर्हरूपत्वा राम
न्नसंस्काराणांकार्यांगत्वमितिवाच्यं। लाघवेनसकलसंस्कारजन्यपरमापूर्वस्य ३५

शेषकाकृस्यैवपूर्यपरार्थत्वात्। अतएवरूपंतत्कृतीसाद्वैकालस्यैवसंस्कार्यत्वानका
प्यनुपपत्तिः॥ यत्रतुप्रधानभूतनियोजनासमर्थमेवमुख्यंतत्रतदनादरेणप्रतिनिधि
नैवकार्यसंपादनंदृष्टव्यं॥ ॥ विधिरपि॥ यत्रतुअश्वशफपरिमाणशेषकार्यापर्यपर्या
प्ताःपुरोडाशलजातिमात्रानिष्पत्तिसमर्थाव्रीहयोलभ्यंतेतत्रनेदेवपुरोडाशकर्त्वा
प्रधानमनुष्ठेयं॥ शेषकार्यपालोपः॥ नचबहुनांशेषकार्याणांपुरोडाशांगाभू
तानांपुरोडाशांगभूतैकवीहृद्ग्रहत्वेनलोपासंभवः॥ व्रीहिणामपियागोद्देशेनवि
हिततयायागांगत्वेनपुरोडाशांगत्वाभावात्। नचोत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरोधा
त्व्रीहिभिरितितृतीयाप्रयोजकत्वमपरेतिवाच्यं॥ पुरोडाशद्वारकत्वरूपव्यापा
रकत्वेपिकरणत्वस्यकार्याधःपचतीत्यादिवदुपपन्नत्वरत्वेनलक्षणापाप्रमाणा
भावात्॥ अतश्चैकप्रधानांगानुरोधेनानेकेषामपिअंगानांनालोपोनापुरुः॥ ॥

भाट्ट· ३६

इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां षष्ठस्य तृतीयः ॥ ॥ शेषात्स्विष्टकृदेपराशकल
स्य पुरोडाशस्य द्रव्योपयुक्तस्य वा हविष्ट्वं संपूर्णस्य नाशे प्रधानानुरोधेन हविं
रंतरोत्प(त्तौ) प्रसक्तायां यस्याः सर्वाण्यपि हवींषि निरुप्य पुरोपहारे पुरो आज्येनैता देवताः
परिसंख्याय यजेतेति श्रुतेनाज्येनैव याग इत्यविवादः अत्र हि नाशादीनां प्रत्येकं
निमित्तत्वे वाक्यभेदापत्तेरुत्पन्नहविरयोग्यत्वमेवाद्भुतमतं वेदेतिवल्लक्षण-
या निमित्तं न तु हविरलाभः ॥ नाशोपलक्षितं वैयर्थ्यापत्तेः अत एवानुत्पन्नपुरो-
डाशाद्यसंभवे नाज्यनियमः ॥ किंतु पात्रकिंचिन्निपतत्प्रतिनिध्युपादानमेव ॥ स
करैशानाशहेतुपयवदानग्रहणोत्तरं पात्रीस्थस्य कुम्भीस्थस्य वा नाशस्तदा
भाष्यकारमते तावद्यवदानस्यैव हविष्ट्वात्पात्रीकार्याभावेपि तेनैव यागः ॥ वार्त्ति-
ककारमते तु यावन्निरुप्तव्रीहियागमितपुरोडाशस्य यावत्तद्धसाल्पाप्यसे राम ३६

वच हविष्ट्वाद्धविर्नाशसत्त्वेन पात्रीस्थनाशेपि आज्येनैव यागः ॥ एवं तन्मते ह्यवदानना-
शेपि हविर्नाशाविशेषाद्धविरंतरोत्पत्तिप्रसक्तौ वचनादाज्येन यागः ॥ भाष्यकारमते प-
तादृशविषये आज्येनैव यागो न पुनः पात्रीकुंभीस्थस्यावदानं मध्याद्यवदानपूर्वो द्व्य-
वद्यतीत्यनेन यावदुपात्तस्य प्रकृतस्य पुरोडाशादेर्मध्यादिदेशस्तदपोदान-
न घातदुपरिभागस्यैवावदेयत्वस्य वगातः तस्य च नष्टत्वेन पुनरवदाने मध्यादेरेवाव-
देयत्वस्यासंगतेः अतस्तत्रापि हविरंतरोत्पत्तिप्रसक्तौ आज्येन यागः ॥ न च सर्वमते हविष्ट्वा-
वच्छिन्ननाशादिना हविरयोग्यत्वस्य निमित्तत्वे प्रत्यवदाननाशेपि आज्येन यागापत्तिः ॥
निमित्तज्ञानस्यैव नैमित्तिकानुष्ठापकतया तादृशनाशस्यानिश्चितत्वाच्च निमित्तत्वानुपपत्तेः ॥
अंगुष्ठपर्वमात्रस्यावर्जनीयातिरिक्तावयवनाशे तु भवत्येवाज्येन यागः ॥ तदेवं मीमां-
सकमर्यादया याज्ञिकास्तु तान्न मन्यंते तेषामयमविषयः ॥ एकदेशनाशाभावदद्वैकदेशना-

शस्यतन्निमित्तत्वं॥ एकदेशनाशेपि पुरोडाशाज्यपयो दधित्वादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्॥ त
स्यैव हविष्ट्वावच्छेदकत्वेन प्रापणनिरूढव्रीहिपरिमितत्वादेस्तदनवच्छेदकत्वात्॥ तन्ना
शस्यावर्तनीयत्वाच्च॥ अतएकदेशनाशेप्यवशिष्टस्यैव यागः॥ होमः परं मध्यापाद
नत्वाभावेप्युद्धरणाहं भवानुपपत्ता॥ वस्तुतस्तु यावदवशिष्टं तस्यापि हविष्ट्वात्तन्मध्या
पादनकत्वं संभवत्येकेति होमोपि कार्य एव वा॥ अतएवाप्रतिलापनः॥ घृतवदहनना
शे पुनरापतनाद्यवदहनमिति॥ अतएव यद्यपि मीमांसकपत्न्या पयमितुं म यापिस्य
त्तनुमितवचनेन तद्वद्योगनिवृत्तिमुद्बलापोह्वत्॥ कृत्स्नहविर्नाशे तु अनेकह
विष्काप्राप्तिमिष्टेकातिपय हविर्नाशे हविरंतरोत्पत्तिरेव॥ सर्वहविर्नाशपदाज्येनपु
नरुत्पादितेन यागः॥ अतएवापस्तंबः॥ यद्यप्यतदेवतं हविर्व्यापद्येतान्यद्वा विस्त
देव तं निर्वपेत्॥ यस्य सर्वाणि हवींषि आज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेतेति॥ यद्यपि

चोत्स्रवाक्ये कृतोचतत्वलभविवक्षितं तथापि पूर्ववाक्यवैयर्थ्यापत्तेर्हविरुत्पत
वदविरुद्धा सर्वनाशस्य निमित्तता॥॥ अपि वा॥ प्रकृते तु साङ्गांशापुरूकानिरोधकापा
ता यथा विधक्तहस्ते तत्रैव तत्क्रौद्दिनाशे उभयादौ तदभावादवशिष्टस्य प्रतिपत्तं
तरग्रहातत्वाच्च न तावच्छेषेणाकारणं॥ नापि हविरंतरोत्पत्तिः॥ अप्रयोजकत्वात्॥
किंतु आज्येनैव समापनं उक्तवचनस्य प्रकृतद्रव्यनाशे द्रव्यापेक्षामात्रेणैव प्रवृत्तेः॥
याज्ञिकयतेतु यदि प्रतदेवतमाज्येनशेषं संस्थापयेदित्यापस्तंबवचनादवधेयं॥
अविशेषप्रवचनमपीदम् अपेक्षातुरोधात्विषयकसरमेव अतस्सांगांशाभावादि
डादेर्लोप एव इदं चोत्तराद्धे वीडदनिक प्रतिपत्तिविधाने॥ शेषत्वेनानेकप्रति
पत्तिविधाने तु शेषैकदेशविनाशेपि अवशिष्टेनैवावयवशः सर्वं प्रतिकरणमिति
ध्येयं॥॥ निर्देशात्॥॥ शेषपरसंगादिदं॥ दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्षाः स्त्री ताः॥ तत्रेड

मक्षे यजमानपंचमा इडां भक्षयंतीतिश्रुता कस्तर्हि। तथा प्राशित्रभक्षे प्राशित्रं ब्रह्मणो
परिहरतीतिश्रुतः॥ चतुर्धाकरणाभक्षेपि व्यादेशामानाच्चत्वार ऋत्विजः॥ यजमानभाग
ब्रह्मभागयोस्तावेवशेषं पुरोडाशकालभक्षेतु हविःशेषान्भक्षयंतीत्याम्नाते बहुव
चनेनाध्वर्यवसमाख्याबाधेपि कर्मकरत्वात्सर्वे ऋत्विजो भवंति। नचैडाभक्षे न्याय
प्राप्तर्त्विक्पुनश्रवणस्य परिसंख्यार्थत्वात्पुरोडाशकालभक्षे तदन्य एव भवेयु
रितिवाच्यं॥ ऋत्विजां प्राप्तत्वेपि अप्राप्तयजमानसाहित्यस्यैव तत्र विधेयत्वेन त
स्य भक्षांतरे ऋत्विक्परिसंख्यार्थत्वाभावात्॥ अत्र हि इडादेशेन कृतविशि
ष्टभक्षांतरविधानेपि विशेषणविधिवेलायां प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भक्षणीय यजमान
साहित्यं च विधीयते॥ ऋत्विजां तु भक्षस्य प्रयाजशेषाभिधानेनान्यायेन कृतत्वस्या
नकृतत्वस्यापि वत्स्यमाणत्वेनानर्थत्वात्वाभिसंभवेन नविधानं॥ स्वतएवानतत्वा

त्प्राप्तं यजमानसाहित्यं तु विधीयते॥ यदि तु करिष्यमाणकर्मणां बलाधानार्थत्वमपि
भक्षस्य विभाव्यते तदा तु यजमानपंचमत्वमहत्वं पत्नीयोनीपरिसंख्यार्थं॥ सर्वथा भ
क्षांतरे कर्तृपरिसंख्याभावात्पुरोडाशकालभक्षे ऋत्विज एव कर्तारः॥ अस्मिंश्च पक्षे
तस्मिन्नपत्नीयजमानयोर्निवृत्तिः स्यैव ऋत्विजो हविःशेषान्भक्षयंतीति कल्पसूत्रकारव
चनात्स्वगंतव्या॥॥ अर्थसमावापात्॥॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्ताधिकारे भिन्ने
जुहोति स्कन्ने जुहोतीतिश्रुतं॥ तत्र कृत्स्नभेदेपि वेदएकदेशभेदेपि वा तदुभयत्रापी
त्विचिंतायां हृद्योः संघेपं सत्तिः एकदेशभेदस्यापि वर्जनीयत्वेन विसत्वा॥ निमित्तत्वानुप
पत्तेः सर्वभेदयवेदं चूर्णतादशायां प्रायश्चित्तमितिप्रथमः पक्षः॥ संघर्षेणैन कतिपया
वयवानांच्युतिरभावेपि भिन्नापिनिप्रतीत्यभावात्कपालिकादेः स्थूलावयवविभाग
एवभेदनप्रतीतेस्तस्य चानिमित्तत्वेन सर्वभेदनवदेकदेशभेदनस्यापि निमित्तत्वोपप

भाष· ३९ रेतत्त्वैवायं होमः॥ अयं हि भेदनस्य निमित्तत्वेपि होमस्य प्रयोजनापेक्षायां सन्निपत्यो
पकारकत्वताभायाभिन्नकपालसंस्कारार्थः॥ कपाले हि भेदनेनोत्पन्नपरिमाणह्रासाधा
हैगुण्यप्रसक्तौ तस्य परिहाररूपः होमेन संस्कारेणानुपपन्नः॥ तस्य चानुपयुक्तस्य सं
स्कारायोगात्सर्वं भेदनेनोपयोगायोगादेकदेशभेदनमेव निमित्तं अस्तु वा तस्य प्रमी
यं संस्कार्यत्वं यथैव न तु निमित्तत्वार्थिकापि॥ न च भिन्नस्य कपालत्वविनाशान्निरस
संयोगविरोधः॥ यथा तु तस्य कपालत्वेपि संमीलनादिधर्मविधिवदुपपत्तेरि
ति प्राप्ते भाष्यमुपयोगित्वेन तोपयोगित्वे वा तस्य यथा नावस्य के लेभिन्नकपालमस्तु
प्रतिपत्तिः अन्य उपधातीति वाक्यविरोधान्नायं स्वतंत्रो होमो भिन्नसं[illegible]रकः॥ ना
पि प्रकरणप्राप्ति होमानां तत्संस्कारकत्वं॥ एतेन प्राकृतानां होमानुवादेन लौकिके राम
स्य भिन्नकपालस्य वधिकारात्तेन विधिचिरा हवनीयबाधेनैतस्याप्ते॥ अन्य इदुपरिधा ३९

तीसस्यैवैषपर्यापत्तेः भिन्नस्यास्य परिमाणबाधेन कथमप्यप्राप्तेश्च होयस्य पाकरापा
कस्य कपालोपधानेपरत्वाच्च उपपन्नसमभ्यानुपपत्तेश्च अत एवैरकर्मान्तरं॥
तच्च नैमित्तिकं आरादुपकारकं केतु वैगुण्यपरिहारार्थं कल्पनं गत्वेन विधीयते अतस्स
र्वभेदने एकदेशभेदने च यथा सत्वत्र निमित्तं॥॥ स्तोमे॥॥॥ यत्रैव यस्य पुरोडाशो दुश्च्या
पतेत्सं पडुंवरुणाग्रह्याति यथा तद्धविः संतिष्ठते अथ तदेव हविर्निर्वपेदिति श्रुतेपा
पश्चिते स्तव पुरोडाशहत्रुरुष्टानामेव निमित्तं॥ अग्निपाकेन हविषि प्रवदेशा
पाप्यावर्जनीयत्वात्॥ न चावर्जनीयत्वात्तैतिरिक्तैकदेशदाहस्य निमित्तत्वं तस्य
वपरिच्छेद्यमशक्यत्वात्॥ न च तद्धविः संतिष्ठतइति श्रवणाद् दग्धाशेषेन हविषापाग
प्रतीतेरेकदेशदाहस्य निमित्तत्वं प्रयोगसमाप्तावेवं ज्ञातीयत्वाब्द प्रयोगस्य स
र्वत्रस्त्वे न प्रयोगासमाप्तेरेवलक्षणाया प्रकृतेपि प्राप्तिपादनात्॥ अतः सर्वदाहस्यैव

इंपनः प्रयोगरूपं प्राप्नुवितं सर्वदाहे पापावाप्नुत्व यदिवा वदानेध्योऽस्यो न प्रभवेदित्या
पहांवेन सर्वदाहे अवदानोपपत्तिकेदेशदाहे वा पुनः प्रयोगविधानेन ताहिनेकदेश
दाहे प्राप्नुविताने पपत्ते अतएव एकदेशदाहस्य परिछेदशाकत्वेपि एतन्मूलत्वतत्
तैवत्तत्र प्राप्नुतासंस्रवः ताददेशेएकदेशदाहे तु नाशाधिकरणन्यायेनाऽपेनदा
घावशिष्टेन प्रयोगसमाप्तिमात्रं एवं सर्वदाहायोपि प्रयोगसमाप्तिराज्येनपुरोडाशांत
रोत्पत्त्या वा इष्टव्या।।।पयाश्रुति।।।इदिविधयस्तोरेकैकस्यनाशे प्राप्नुवितमुक्त्वा
यंस्योभयहविरार्तिमाछेदे इपंचशरावमाइनं निर्वपेदित्याम्नातं।। तत्रचनार्तिमा
त्रस्य निमित्तता सर्वदैवकस्यचिद्धार्तिसंभवेन नित्यतया निमित्तत्वानुपपत्तेः।। अतो
द्वंमतवैशेतिवल्लक्षणया हविरार्तिनिमित्तमिति तावदविवादं अतश्च तद्वदेवोभ
युत्वमप्युभयपदवैयर्थ्यापत्तेर्लक्षणया निमित्तकोटिप्रविष्टमिति उभयहविरा
र्तिरेव निमित्तं।। नह्येकैकवचनादिवत्साधुत्वादिकं प्रयोजनप्रसक्तिमप्राप्तेरहैकत्वा

धिकरणन्यायेनेष्टितो द्वयविशेषणस्यैव निमित्तरूपो द्वयविशेषणस्यापि विव
क्षायोगादविशिष्टलक्षणया श्रुतैकवचनाद्यनुरोधेनैवोभयपदार्थो धेनहविरा
दिपरत्वकारणाप्रमाणाभावात उभयपदस्वचोभयमपीत्येवं पूर्वोक्तैकैकनाशे
प्राप्नुतावेलक्षणया अस्योल्लेखेन ख्यातावकतयाप्युपपत्तेरुभयत्वस्य निमित्तकोटि
प्रविष्टत्वायोगादैकैकहविर्नाशेपिद्वंद्वप्राप्नुवितं।। वस्तुतस्तु उभयार्तिरेवात्र नि
मित्तं।। नच तस्या अपि नित्यत्वान्निमित्तत्वानुपपत्तिः।। प्रकरणादेवहविर्विशेषवि
षयत्वोपपत्तेः।। इतरथा भवन्मतेपि द्विपर्यायो विषयत्वानुपपत्तेः।। अतो दोहद्वयना
शे एव द्वे प्राप्नुवितं हविःपरमेवत्वविवक्षितं।। अधिकरणं तु हविःप्रास्यभावं कृत्वा
चिंतयावस्तुतस्तु पक्षद्वयेपि नहविरादिपरत्वलक्षणा सर्वेषां पदार्थानामाख्याता
र्थान्वयोत्तरं पक्षापरस्यान्वयायपत्तेः एवं चविशिष्टस्य निमित्तत्वानादरोनिमित्त

तावच्छेदकगौरवमिति पाञ्चनमन्तरा विवक्षायामपि निमित्तत्वकल्पनापत्ते रन्यतरपदस्य चाञ्जा
धानवाक्यगतपदद्वयस्यैवानुवादत्वेनाप्युपपत्तेश्च दृष्टव्यं ॥ ॥ होमाभिषवा ॥ ॥ सो
मे हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यंचः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयंती
त्यत्र हविर्धानाधिकरणकग्रावकरणकाभिषवस्य आहवनीयाधिकरणकहो
मस्य प्रत्यगामनस्य सदोधिकरणकस्य च प्राप्तत्वाद्धोमाभिषवसमानकर्तृकं
भक्षान्तरमेवेदं गुणाद्विधीयतइत्युक्तं ॥ तत्र च होमाभिषवयोः स्वप्रयोजनयो
रेव कर्तृपलक्षणपरत्वान्निमित्तत्वमितितद्विशेषणत्वस्यैकवाक्यतया तन्नलप्यता
द्विःपरिस्थाविवक्षितत्वं यादृत्वत्रापि कं निमित्तत्वं तत्त्वं होमाभिषवकर्तुरेवन्नापादेय
त्वात्तद्विशेषणसाहित्यं विवक्षितमित्याशंक्येत ॥ तेयापिकुःपाजरो पाभिघारपान्म
येनभक्षस्य तद्गतकर्तृनियमस्यवाकर्तृसंस्कारकत्वाद्द्विविशेषणास्यैवतद्विशे

षणास्यापि च विवक्षा ॥ अतोभिषवमात्रकर्तृनष्टश्चेत्तादिना होममात्रकर्तृभिश्च भक्षा
र्थे पुनिसर्पिस्तभक्षः कर्तव्य इति प्राप्ते नियमप्रतिकर्तुः संस्कार्यत्ववादिनः पार्थसारथिमि
तेतद्द्वापत्तावपि आर्थिकेन विधिना भक्षप्रति संस्कार्यत्वेऽभ्युपमाणे विधौ कर्तृण
मुपादेयत्वाद्विशेषणविवक्षापत्तौ आर्थिकेन विधिनाविशेषणाविशिष्टस्यैव कर्तु
रुद्देश्यत्वांगीकारेण साहित्याविवक्षाभापातिः ॥ अतोऽत्रमिलितयोरेव होमाभिषवयो
रार्थिकं निमित्तत्वं ॥ यदि तु द्वाचत्वमस्य द्वितीयत्काष्ठस्य पांतयरोपात्तं कि पापामप्यन्व
योनाप्युत्पन्न इति अभिषवसमानकर्तृकत्वं होमाभिषवविशेषणं विशिष्टहोमसमा
तकर्तृकत्वस्य च भक्षणाभावनायामन्वयइत्युच्यते तदा पुनतरां विशेषणाविवक्षा ॥ इत
रथा अभिषवस्याप्यविवक्षापत्तेः ॥ पुनराधेय ॥ ॥ यस्यो भावगी उभिनिम्लोचेदा
दित्यो भ्युदियाद्वसतमिया द्वापुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिरितिश्रुतं प्रायश्चित्तं कि

भाव·
५२

मेवैकाग्न्यनुपमेपिभवेदितत्तद्वृग्न्यनुगतावेवेति चिंतायां उभयत्वस्यानिमित्तत्वविशेषण
त्वेनलक्ष्मतेप्यविवक्षितत्वादेकैकाग्न्यनुगमेपिद्वैधप्रायश्चित्तं नचहविरुभयत्वव
देकैकाग्न्युगमेव्रातपत्यादिप्रायश्चित्तांतरागमानादस्योभयाविषयत्वं॥ तस्यदिसो
दयाद्यभावविषयत्वात्॥ नचैवमपिप्रकरणादेवकारश्रवणात्सनःपदयोगाद्वैक
मांतरत्वानुपपत्तेराधानस्यचोत्पत्तिवाक्येसर्वाग्निजनकत्वस्यैवक्लृप्तत्वेन विधेय
त्वामप्यनिरोधेनउद्देश्यपनिर्णयइतिवाच्यं॥ उत्पत्तिवाक्येप्यग्नीनामुद्देश्यत्वेनाविव
क्षितविशेषणत्वात्॥ अतएवयोगसिध्यधिकरणन्यायेनाधानस्यप्रत्यग्निभिन्न
एवप्रयोगइतिपक्षे आपतनेषुसंभागानिर्वपतीत्यत्रप्राप्तआपतनबहुत्वस्याविवक्षि
तत्वादाधानस्यएकेनैवप्रयोगेण सर्वाग्न्युत्पादकत्वावगतेर्विधेयस्यसामर्थ्यानुसा राम
रेणसर्वानुगमएवेदंप्रायश्चित्तं अतएवदक्षिणाग्निभिन्नयोनित्वपक्षोपिप्रायेणा
चार्यापात्तिश्रवणे॥ समानयोनित्वेतुत्रितयाग्निनाशोबोध्यं॥॥ पंचशरावस्तु॥ ऐंद्रंपंचश ५२

रावमोदनंनिर्वपेदित्यत्रहविर्नाशे आग्न्यादिनाशमापनेप्रसक्तेप्रतिनिधित्वेनलाघवात्सा
न्नाय्यानुवादेनपंचशरावपरिमितौदनमात्रविधानं नचवाक्यभेदः॥ पंचशरावौदनपद
योः समानाधिकरणहेत्वेनाग्नेयेशत्रुइतिवद्विशिष्टविधानोपपत्तेः॥ ओदनपदस्यानास
योग्नाहकत्वेनपंचशरावमितिबहुव्रीहिणैवोदनस्योक्तत्वाच्चाः ऐंद्रपितिस्मान्नाय्यस्यैवदै
वताकत्वस्यापिसत्वात्सावकृतामितिवत्साक्षिकानुवादः॥ अपवादतस्तुलक्षिणाक्येदंद्प
हेद्वैधेदनसान्नाय्यस्थेनेहाहेदुपागानुवादेनेवप्रतिनिधिविधानापत्तिप्राप्तेस्तुबंतप
दूपस्यपरस्परान्वयाद्युत्पत्तेर्बहुव्रीहिणासामानाधुतोदकोयादानेपि ओदनत्वादिनै
वोपादानेप्रयासाभावात्तास्यमाहकत्वमंगीक्षेसैकत्रैवपदेविशिष्टलक्षणागौ का
रेचक्वापिप्रात्मकमैवादेनानेकविधानेवाक्यभेदापत्तेर्वाक्यभेदायादेकग्र
पादिवकर्मांतरमिद्धप्रायश्चित्तत्वेनविधीयते सप्तमासिस्त्वाज्यादिनैव अग्नयेदात्र

भा॰ष॰
८३

रस्तत्रापि तु देवतामात्रविधिपक्षात्र पूर्णं वाक्यभेदप्रसंगात् अपि तु भावनांतरविधि
पक्ष एव न चैवमत्रापि भावनांतरत्वापत्ते र्यागांतरत्वापत्तिः॥ इष्टस्य त्वपि नो गुणस्य
वाजिनवद्यागानेकत्वाद्रूपाभावात्॥ अत्राभ्युदितेष्टौ तु पूर्वदेवतापनयविधानाद्य
ष्टव्यद्भ्रवशाच्चापि त्रिहविष्यपूर्वयागीयत्वप्रतीतेर्भावनामात्रभेद इति विशेषः॥ तत्प्र
त्यामनेतु॥ तदिदं कर्मांतरं द्रव्यनाशप्रयुक्तवैगुण्यपरिहारार्थत्वेन पान्नाप्यांगत्तयावि
धीयते न तु तत्फलार्थं तत्स्थाने॥ तत्फलस्य पापक्षयादेः श्रिचित्राद्यविगर्हणनिमित्तकस्य
वाहात्साप्ययागेनैव सिद्धेः साधनांतरानपेक्षत्वात् न हि द्रव्यनाशात्यागलोपः॥
द्रव्यांतरोत्पत्त्या आज्येन वा तत्समापनोपपत्तेः यत्र च स्वर्गादिरूपस्य फलस्य वैगुण्यपे
क्षत्वं तत्र तत्साधनापेक्षायामस्य विधानमिति वाच्यं तथात्वे तत्कामनाभावेत राम
दननुष्ठाने निमित्तश्रुतेः संकोचापत्तेः॥ अतोपेक्षितवैगुण्यसमाधानार्थत्वेनैवास्य विधा ८३

नं॥ अपेक्षाच्च सान्नाय्ययागस्यैवेति तस्यैव विशिष्योपस्थितत्वात् तद्वच्च कपदकल्पनपावा
कयाद्यंगत्वमेव। न तु प्रकारांतरेणांगमनुष्ठानमादेशपादर्शमात्रांगं वा अत एव नाशे
निमित्ते प्रयोगांतःपातस्यैवेदमंगं न तु हानिनिमित्तकपुनःप्रयोगवत्प्रयोगबहिर्भूतं॥ वि
श्वजिति तु सत्रपक्ररणेष्यः सत्रात्पराहृतः स विश्वजिता यजेत इति श्रुते विश्वजिदिति तु सत्रसंक
ल्परूपमारंभणादेव लोपः सत्रेन कृतः इति तस्यैव सत्रफलार्थत्वेन विधानं॥ न तु सत्रांगतया
तथात्वे आरंभणस्यैव निमित्तत्वश्रवणाद्वैयर्थ्यापत्तेः॥ न चैवं सत्राकरणस्यापि निमित्तांतः
प्रवेशापत्तिरवायत्तिः॥ अतः संकल्पमात्रे निमित्ते नैमित्तिकं परं फलांतरार्थं विधीयत इति
वाच्यं॥ फलांतरकल्पनापेक्षया सत्रफलस्यैव साधनसाकांक्षस्य फलत्वकल्पने ला
घवात्॥ तच्च फलं यद्यपि न मुख्यमेव स्वर्गादिफलत्वेन कल्पयितुं शक्यं तथात्वे वीतापा
फले छायापासंकल्परूपस्य निमित्तस्य सत्त्वेन नैमित्तिकस्यानुष्ठाने निमित्तसंकोचापत्तेः॥

भा.व. ४४ तथाप्रारब्धाकरणनिमित्तदोषपरिहारार्थंत्रे घातवीपास्थाने विधीयते अतस्वतादृश
फलवाचकपदकल्पनयैवाकरणविषयत्वसिद्धेर्न तस्यापि निमित्तांतःप्रवेशः॥ अत एव
वैकस्याप्यकरणे अन्यैः कर्त्तव्यतरसपापासंपाद्वैववा मत्र प्रयोगेपि अनेनैव विश्वजिल्लौ
र्य इत्येकवचनस्याप्युपपत्तिः॥ वत्सः॥ अत्रैवोक्तस्य विश्वजित्स्कंधोसानाप्यं अप्रवृ
त्तस्यैवव्रतमित्यकस्यपर्णमुत्तराधिकरणं तदुपोद्घातत्वेनैव विचार्यते॥ इहैव दर्शपूर्णमासपो
वैर्हि शापोर्णमासीव्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामिति श्रुतं॥ तत्र ततो पयो वत्सक
पाकेभस्यणापरपर्णापवृतविधिः॥ रागप्राप्तभक्षणानुवादेनामाषममांसमश्नपि
व्रतं वतपतीत्यत्रवन्नांतरप्राप्तभक्षणानुवादेन वा वत्समात्रविधिरिति प्राप्ते न तावद्वत्स
स्यव्रते हस्तादिवत्करणत्वं नापि भक्ष्यत्वेनाशक्यत्वात्॥ नापि मांसप्रकृतित्वेन विनाव राम
चनं विशसनेप्रमाणाभावात्॥ अतः पुरावत्सानपाकर्त्तोरीपती आश्रीयातामितिवचनं ४४

तदैकवाक्यतालाभाय बर्हिषापौर्णमासइस्येतत्रापाठाद्वत्सप्रातिपदिकेन वत्सापाकरणं लक्ष
यित्वा तत्तीपाचेत्संभवेलक्षणेप्यारब्धापामावास्येष्टौ मवत्सापाकरणपूर्वकालो व्रता
श्रितत्वेन विधीयते॥ व्रतं च प्रकरणप्राप्तमिति न कश्चिद्विरोधः॥ कालश्चेत्॥ ॥ यद्य
पि वत्सापाकरणकालोपलक्षणेनानुस्वपममंगं परार्थत्वात्तथापि तदभावे कालस्य
वज्ञातुमशक्यत्वात्तज्ज्ञापयाजिनएववत्सापाकरणत्वाद्भूतं॥ अतएवास्यकपु
रोडाशापामग्नीषोमीयाभावेप्याग्नेयस्तत्कालोपलक्षणस्तत्वेनोपांशुयाजोपिन
स्यातिरितिप्राप्तेरांरवैलापापामागंतव्यमितस्याहेउपलक्षणार्थायप्युपलक्ष्यानुयाया
द्वत्सापाकरणाभावेपि अन्वाधानपश्चाभावरूपतत्कालानपायात्तज्ज्ञाप्याभावेपि
कर्तव्यमेवव्रतं॥ ॥ प्रस्तरे॥ ॥ सहशाखया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र प्रहरणएवशाखासा
हित्यप्रस्तरस्य न तु होमइत्युक्तं चतुर्थे॥ तत्तु न समप्रधानत्वेन प्रस्तरप्रहरणस्येवशाखा

भा॰ब॰
८५

प्रहरणस्यापि शाखाप्रतिपत्तितया॥ किंतु प्रस्तरप्रहरणोभयशाखासाहित्यं गुणत्वेन मैत्रावरुण
स्य हस्तव्यपदेशाहितं॥ स हि मार्गे प्रधानं हस्तनुत्स्य सेनेन गुणत्वो वर्गमादित्तिवा प्रशास्त्र
बोधकत्वस्य च वर्णोपि प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन आर्थिकप्रतिपत्त्यंतरविधिक
ल्पनेन प्रस्तरहस्तवशाखाया अपि कृतार्थत्वाविशेषेण प्रतिपाद्यत्वं अतस्तुशाखाबो
धे गुणत्वस्य च बलामपि प्रस्तरस्तरप्रहरणकालप्रतिपत्त्यर्थमित्यकं तेन न तु सपतैतैः॥ अ
तस्त्वात्मनेन पतः शाखां विनैव प्रस्तरप्रहरणं पौर्णमास्यां चाप्यधिन्ताक्तिप्रयोगे प्रस्त
रस्याभावेपि गुणलोपे चेतिन्यायेन शाखाप्रहरणं॥ ॥इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदी
पिकायां षष्ठस्य चतुर्थः॥ ॥ अभ्युदये॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोर्यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ता
द्वंद्रमा अभ्युदियात्संत्रेधा तंडुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशं प राम
शाकपालं निर्वपेत् ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये णिष्ठास्तान्विष्णवे शि ८५

पिविष्टाय शृते चरुमिति श्रुतं॥ तत्र निमित्तं वा वक्तृं दध्ना भ्युदयावच्छिन्नदिने प्रारंभ इति वृ
श्यते॥ स च निमित्तस्याभावे नैव दर्शस्येसंपिति द्वन्द्वमेव नैमित्तिकं पुनरत्र किं कर्मांतरं किं
वा गुणांतरं पुरुतं तरेवे ति चिंतायां वाक्यभेदापादकगुणात्कर्मांतरापन्नपवतीणि तत्तद्दा
कैर्विधीयंते नहि शाक्यारयोरेवताभ्यांत त्वाद्यपस्ति दुग्धामध्यमादीनि द्रव्याणि सुधा
कपालत्वाद्युपस्तु द्विमोदि धिस्कृतया रविकरणत्वंतनुत्वं चेसने काप्यविधातप्रायेन के
मैतत्सिद्धं भवति न चाष्टाकपालकत्वस्याग्नेयप्राप्तत्वेना विधानं॥ तत्र प्राप्तत्वेप्यश्र्मे
अप्राप्ततयाविधेयत्वावश्यकत्वात् न च दध्यादिपदानां यौगिकत्वात्मानाधिक
रण्यादेवाग्न्यादिपदार्थसंबंधयोपपद्यते इति तत्र दिगुणाविशिष्टाग्न्यादिविधानं॥
आग्नेयोष्टाकपालः पंचदशान्यासु अग्नीषोमादिवरसमस्तपदानां त्रियाव्यतिरेके
णापरस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्॥ अतस्त्वेव प्रकृतमध्यमादिद्रव्यद्वारेणेन देवतांतर

भा.प.
४६

मात्रविधिरित्यप्यपास्तं॥ देवतातद्रूपानेकविधौ वाक्यभेदतादवस्थ्यात्॥ किंचैवं
स्थविषादिवाक्यपोद्वयद्रूपोद्देशाद्वाक्यभेदः॥ नचाहो स्वाकिं पतद तितंत्ररलोतं
पुक्तं प्राधाण्याभावात्॥ सर्वत्रैवतत्प्रसक्तेः॥ किंच मध्यमादिषु पशुप्रयोगे नवप्रकृ-
तसहयोपि द्विश्रौतयोस्तद्भावात्कृतमहोगप्रमाणावेनोद्देश्यकेनुपपन्नं॥
नचतथापि प्रयोगांतरमात्रस्यैवस्वीकारेणाकर्मांतरत्वेपमाणाभावः इति वाच्यं
निमित्तस्य विनियोगान्वयित्वस्यैव यावज्जीवाधिकरणे स्थापितत्वेपमाणाभावो ना-
त्रप्रयोगान्वयिगुणाभावेन वाजिनवद्देवतात्वेदानुपपत्तेः॥ अतएवोत्पत्त्यन्वयिने
गुणस्य कर्मभेदकत्वादेवेन वाजिनवद्देवते भावनामात्रभेदकत्वं॥ अतःपञ्चधारा-
ववद्देवकर्पांतरापत्तेवतस्वद्व्य देवताविशिष्टानितमहावोर्विधीयते तस्य सत्तमस्तते
इत्यानांचत्रेधातद्धेलान्विभजेदित्यनेन मध्यमादिभावेन त्रेधा विभागः प्रयोगांतरंपाति

राम
४६

तमाविधीयेते॥ ननु देवतापनयादितयात्वेनसप्याप्यत्तेः॥ देवतांतरविधिबलेनैव
तत्सिद्धौ अपनयविधिवैयर्थ्याच्च॥ अतएव संस्कारविधित्वादेवपतिद्धत्वात्
येमध्यमादित्यादिपदस्योप्यनुवादः॥ दधिश्रृतयोस्तु नमस्कतेप्यधिकरणत्वेन
विधिः॥ तथात्वे प्रणीताकार्यापन्नत्वेन सहस्त्रयणस्यापि संसिद्धत्वात् द[illegible]विप्र-
करणस्य सहस्त्रयपयतीत्वेतद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः॥ नेन हि न सर्वेषां भिन्नदेवता-
कानामपि सह विधानमेककालावच्छेदेन सहस्त्रयणं विधीयते॥ एकप्रयोगविधि-
वशेनैव तत्प्राप्तेः॥ अतस्तेन संप्रतिपन्नदेवताकानां सहस्त्रयणं विधीयते॥
अतएवैतद्वाक्यं भिन्नेवोत्पत्तिवाक्ये दधिश्रृतयोनोधिकरणत्वेन विधिः॥ कार-
पात्वेनैव लक्षणापच्चसिद्धौ तदन्ते दोषः॥ अतस्त्वरूपाधिकरणत्वयोरपि प्रा-
सत्वादेवाविधानं॥ एते पांच नैमित्तिकानां कर्मणां स्वकालत्रिप्रयापादर्शांगत्वं

भा·च·
४७

प्रकरणात्तुवक्ष्ये अकालोपक्रपातमित्येषविघातार्थत्वाद्दार्श्याद्विकारणन्यायेनविकल्पे
ना।यदितु अकाले नुष्ठितस्याविहितत्वेन प्रयाचे प्रारूपत्वात्तविहितानुष्ठाननिषिद्ध
नुष्ठानयोःपुत्रेष्टाभावेनतन्निर्घातार्थत्वानुपपत्तेरदृष्टार्थत्वमेवैषांनैमित्तिकाना
मितिविभाव्यतेतदस्तुसमुच्चयः॥पत्न्याग्नेरापतनाविहितेनयत्नप्रयुक्तःप्रायापनयहोमे
योनासौदर्शविगुणयोपाधिकइतिनतमाशयाप्यस्यदोषनिर्घातार्थत्वमितिप्राप्तेभे
दकप्रमाणाभावान्नकल्पितं॥नचवाक्यभेदापादकोगुणः॥दध्यादशोनरेवतामा
त्रविधानेनतस्यवाक्यभेदापादकत्वात्।देवतायाश्वापयादकीभूतयागाये
क्षायामैन्द्रवायवादिवल्लक्षकतानामेवोपपादकत्वोपपत्तेः।भवदुक्तरीत्यैवचचरु
त्वाधिकरणात्वायोरर्थप्राप्तत्वादनुवादः॥पयस्यद्योगात्उद्देश्यत्वाच्चमध्यमादे राम
दध्यादेश्चप्रकृतस्यैवग्रहणं॥देवताकारकस्यैकत्वाच्चपरस्परविशेष्यविशेष ४७

याभावेनाग्निपदस्यतात्पर्यग्राहकैतन्मेगाकृत्यैकपदोपादानेनवाविशिष्टस्यैवोत्पन्नत्वात्
विधेयानेकता॥यथाचाष्टाकपालत्वस्याप्राप्तत्वात्तथासंनिपतीधिकारप्रस्तावेवस्यते॥
अन्त्ययोरुद्देश्यानेकत्वनिमित्तोवाक्यभेदःपरमगत्यास्वीक्रियतइतिमन्तीनुपापिनपा
वस्तुतस्तुसौकारेष्वन्ताभावात्सच्चशरावयावाव्यापिचैद्रदेवतोद्देशेनत्वस्यपदेनैमित्तिके
पंचशरावोदनरूपैककारकविधानापत्तेःप्रकृतेतुद्देशपानेकत्वंगीकारेचविधेया
नेकत्वस्वीकारस्यवारयितुमशक्यत्वाद्द्वौदेशोनरेवतामात्रविधिपक्षस्तूपपत्ते
दध्युद्देवताविशिष्टभावनान्तरविधिपक्षेणैवोत्तदांतोपपत्तिः॥नचास्मिन्नपिपक्षे
उत्पत्यन्वयिनोगुणस्यवाजिनवद्यागभेदकत्वापत्तिः॥भावनामात्रभेदकत्वेपिवा
पंचशरावश्चापितद्यागप्रसक्तिरितिवाच्यं॥यष्टव्यदेनपदेवपरामर्शकेनफर्वयागीय
त्वोपस्थितस्यायागांतरत्वप्रमायकत्वानुपपत्तेः॥अतएववाक्यभेदपरिहारार्थंप

भा॰प॰
४८

रभावनाभेदमात्रमभ्युपगम्यते॥ वाजिनं पंचशरावादौ तु तदभावाद्यागांतरत्वमिति
विशेषः॥ अतएव चर्मिणा हुतकप्रयाजानुयाजेकलेव धारतेष्वपूर्वे द्रव्यावरुद्धत
स्मिन्न द्रव्यांतरयोर्दधिपयसोर्विकल्पेन समुच्चयेन वा निवेशायोगात् भयापि तत्र
यागोपयोगी देवविशेषभावनाविशेषपात्त्व॥ अतएव द्रव्यदेवतादिविशिष्टभावनांतर
विधानेऽपि पूर्वयागीयद्रव्याणां मध्यमादीनां पेतन्मात्रवनो पुत्रकपादेपत्नाकौलो
किकमध्यमादिनहणाप्रसक्तिनवालौकिकरध्यादिग्रहणं॥ भवद्दुक्तेःतौल्येव
चरुत्वाधिकरणात्वर्थोत्तरनुवादत्वेन समाप्यविधेयत्वावस्तुतस्तु स्थविषादिप्र
कृतिकपरोडाशेनापिदध्यादिसहस्त्रयणापत्तेर्नचशृतत्वप्राप्तिरितितद्विधिरावश्य
कः॥ दध्यादिनाच सहस्त्रयणविधानात द्रव्यधिकरणात्वपरमनुवादः॥ सर्वथा नलौकिक ग्रह
ग्नहणं॥ किंचत्रेधातंडुलान्विभज्ञेइत्यस्यापनयविधित्वादप्यपमर्थोनिणयिते॥ तथाहि॥ ४८

नतावस्त्रतंडुलानांमध्यमादिभावेन त्रैधात्रिभागो विधीयते॥ तस्य मध्यमादिवाक्यैरे
वप्राप्तत्वात्॥ नच मध्यमत्वविशेषितंडुलवत्पुरोडाशादिप्रकृतिलेनापिलौकिकमिति द्रूनाम
वमध्यमादीनांतंडुलानां ग्रहणात्प्रेतेः प्रयोगांतःपातिविभागेतिध्यर्थं विधिरर्थवानि
तिवाच्यंलौकिकसिद्धमध्यमादिग्रहणेतंडुलप्रकृतिमूतव्रीहिसंस्कारकनिर्वापप्राप्त्य
भावेन महाहविर्वेदवैधिनिर्वैषधित्यनुवादानुपपत्तेर्ब्रीहीणामेवावदरूपोपस्थितेरपतया
विभागस्याप्यप्राप्तत्वात् यतस्त्रेधातंडुलान्नितिपदद्वयं आनर्थक्यभियाप्रकृतहविः
परमंगीकस्यतस्यापि स्परू माग्नान्वपस्यैव प्रकृतदेवताभ्योपनयोविधीयते आ
नर्थक्यभियाचलक्षणापिनदोषः॥ तदयनयेरूचप्रकृतदेवतानां यागसंबंधप्राप्त्य
मीतामवेति नचापनयनयापिनैमित्तिकदेवतांतरविधिबलाद्देवसिद्धेइत्तिविधिवै
यर्थ्यं॥ एतद्धि ध्यभावेऽपूर्वयागस्य देवतावरुद्धतया देवतांतराननयेक्षत्वेन तत्र नैमित्ति

भाष. ४९ कदेवतांतरस्यतद्धिशिष्टस्याप्यनंतरस्य वा॥ विधानानुपपतेः॥ नैमित्तिकस्य हि निरवकाशत्वात्पाणि
सबाह्यकर्तव्यत्वे॥ कर्मांतरविधानेनैव च सावकाशत्वोपपत्तेर्न निरवकाशता॥ अतस्त्वप
त्रकर्मांतरविध्यंतर्भावः प्रमाणपरतंत्रत्वामितस्तत्र फलं च मासादौ निरवकाशेन नैमित्तिकेन
नित्यापनेयाभावेपि नित्यस्य बाधः॥ अतस्त्वापन्नपविध्यभावाद्देवपक्षे तत्रैव वाक्ये क
र्मांतरं॥ पः पशुकामः स्यात्सोमावास्यां निरुप्यावत्स्यमनया कुर्यान्॥ यमध्यमात्त्वा
त्विष्णावेशिपिविष्टाय अष्टे चरुं पेरच्छाव घास्ता नग्नपेतानि मते वाकपाले पेणि वा
स्वानि त्रपप्त्रतत्रे द्वधं स्त्रुरुमितिवचने नविहिता यां पशुकामेष्टावृपिचापनयन
विध्यभावादेवकर्मांतरं॥ मच्छबन्धुलोकप्राप्तिध्यानुवादकतयाकर्षं चित्तत्रैव्याख्ये
पः॥ अतस्त्वापनयविधिरेव पूर्वदेवता संबंधे पूर्वयागनामप्रनयं तत्तद्देवतांत राम ४९
रकांक्षोपायनहारात्तत्र देवतांतरसंबंधमुपयोदयपन्नकर्मांतरत्वंप्रतिबध्नाति प्रकृता
नामेवचमध्यमासैनोद्दिश्यप्रेतात्प्र भावनांतरे उपादेयत्वमायात्यपि तिःपर्यग्रहीतेह

विरस्मुदिया रेखावैद्वतत्त्वर्यापरिगृहीतं हविरस्मुदिपारयोतर्हि एतानेवतं दुलान्सफलीकृता
त इविपस्त्वेला दिलिंगाद्याचायमर्थो विज्ञायते॥ तेन मध्यमादिभेदेनाग्नेयस्य चात्रपमा
दन्तिः॥ द्विविधो यागो यो स्तुस्थविष्णाणि च साध्याग्नेपाभ्यासेन सहतंत्रेण कारणं॥ सह प्र
यंतोतिवाकाद्व प्रयाणमपि तेषां संप्रतिपन्ना देवताकाना सहैव प्रतस्य वद्दविरप्रतपो
प्रवणाप्राप्ताविपि हि सविध्यस्यानुपपत्तेरेव प्रयणं शाखासाहित्यनशेन तत्वह
रणावत्साहित्संहिकेन चिरापन्नस्य कं तत्र संप्रतिपन्ना देवताकत्वात्प्रहरनवेलापातेन तत
वश्यकर्तव्ये प्रपणवेलायामपि तस्यैव साहित्यप्रतियोगित्वकल्पनात्॥ अतरस्थानस्मृदि
तेषिर्न कर्मांतरमपि तु निमित्ते नैमित्तिकं तद्यागानामेव भावनांतरं स्वकाले त्रिपर्यायाण
र्शप्रयोगांतस्यैवाकालप्रारंभदोषनिमित्तदोषपरिहारार्थप्रापश्चित्तं अकालप्रारं
भस्परोषजनकत्वं सामान्यमुखेनात्रैव वा विवास्य नं प्रजपापशुभिरदृपतिवर्द्धपरस्पर

भा.च.
५०

स्मात्स्वयं वयस्य हविर्निरुप्तमित्यादिवाक्यशेषादेव गंतव्यं॥ एवं चातंच नाभ्यासदर्शनं यदि
विभिपादभिवादेष्वतीतिमहाराजेऽरुव हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तंडुलैरूपालोमी
तऽर्द्धेदधिहविरातंचनार्थेदध्याद्येर्द्धेनेयद्यभ्युदितपात्रेनातंच्यपवरेद्यदिनद्यातरे
नबाह्लणान्भोजयेदित्यकर्मांतरत्वेपउपपद्यते विभियाद्धकेतमहाराजेवंद्धेदपा
त्सर्वंउपासीतप्रतिस्नेतआनंचनार्थस्वकालत्क्रिपमापादशीर्षदध्यातेंचनार्थे॥ अ
र्द्धेनकिंतुतदभ्युदितेपावेवविनियुंजीतनचेत्सत्याप्ययागाएवतेनआतंचनार्थेनिहि
तेनःश्रतेनआतंचनार्थस्थापितेनैवेतिहितस्यार्थः॥ ताछदिकर्मांतरंस्यात्तदातेनाका
लप्रारंभनिमित्तहोवपरीहारादर्शार्थमुत्याहितेनदध्याकर्मांतरंकरणपनुपपत्तेः॥ स्व
कालत्क्रिपयापादर्शस्यैवतेनकरणापत्तेस्तत्रहविरंतरोत्पादप्रसक्तौतच्चातंचनात्र
सक्तेरर्द्धविध्यनुपपत्तिः॥ कर्मांतरेचदध्यंतरस्यैवसंस्कारविशिष्टस्यास्यारनापत्तेर्द राम
५०

स्यार्थोत्पादितस्यदधःप्रसक्त्यभावादर्द्धविधानानुपपत्तिः॥ पतुमलेकर्मांतरत्वपक्षेअधि
करणत्वेनदधिपयसोर्विधानात्लौकिकस्यैवासंस्कृतस्यदध्नोग्रहणापत्तेदर्शार्थोत्पादितस्यप्रस
क्त्यभावइत्युक्तंतत्तत्रप्रयोगपद्धतौ लौकिकस्यैवप्राप्तापत्तेस्तुल्यत्वेनहविर्द्वैधेर्वविधानस्यावश्यकत्वादु
पेक्षितं॥ सिद्धांतेतुप्रापयत्रिवृत्तस्यदर्शार्थानयनपात्रेवसर्वस्यदध्नःप्रसक्तौस्वकालत्क्रिपमानार
दर्शोचदध्यंतरोत्पादनार्थमातंचनप्रसक्तौअभ्युदयेष्टकापानिमित्तआतंचनसाधनत्व
र्नाद्धेमात्रविधिरुपपद्यते॥ अर्द्धान्तरस्यचाभ्युदितेष्टौप्राप्तत्वादनुवादविधिर्वेत्यन्यदेत
त्॥ ॥उपांशुयाजे॥ तत्रैवोपांश्वयाजउद्धृत्याज्यस्यायनयोस्तिनवेतिचिंतायांतदुल्लाम
हयास्योपलक्षणत्वेप्रमाणाभावादेवतांतरसंयोगाभावाच्चनायनपदइतिप्राप्तेतदुल्ला
महत्वस्यविधावृष्टितेलदधिम्यतयोर्ह्रविषानुयपत्त्यअधिकरणत्वापत्तेःसहसूत्रप
पनीतिवाक्यवैयर्थ्यास्त्यतेरेवतेनदुल्लामहणस्यहविःपरत्वावसायाराज्यस्याप्यप

भा.च.
५१

पुनःपुनः॥ देवतांतरसंयोगाभावात्तु उपांशुयाजो लुप्यते। प्रजापतिविधिः अपचारविषयत्वा
न्नैहप्रवर्तते। पत्वेन भाष्यकारेणापस्मृतरमुक्ते विभजेदित्यनेन नापतनविधिः॥ किंतु पर्व
याणीयहविर्वैकृतीभ्यो देवताभ्यो दद्यादिति सामान्यतो विभागरूपं दानमुपांशुया
जाज्यस्याधारेऽपनविधीयते॥ अपनयस्तु पूर्वदेवतानामपीति॥ तत्र विशेषवचना
दूर्ध्वं ततो गणाव्यवस्थायामपि आज्यस्य सामान्यवाक्याद्देवत्रिभ्योपि दानमिति तद
यन्नयविध्यभावे प्रकृतहविरग्नहपोत्रमाशाभावात्सामान्यवाक्यस्यापि कर्पांतरे
विषयकसामान्यविधित्वापत्तेरुपेक्षितां अस्तु वा कर्मांतरे सामान्यविधिवैय्य
र्थ्यापत्तेरेव तथास्तु एवं वा आज्यस्यापि पूर्वदेवतापनयः॥ न चैवं प्रयाजादिद्रव्य
स्यापि तदापत्तिः चंद्राभ्युदयकालीनकर्मण्यारंभस्यैव निमित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वा रान
त्तदारंभकर्मसंबंधिहविषस्य देवतापनयः प्राज्ययागादीनां च दोषस्पर्शाद्दिवत्वस ५१

यागारंभाभावात्तदीयद्रव्यस्यापनयानुपपत्तेः॥ इंद्रचोपांशुयाजद्रव्यस्यापनयाभिधानं
रं स्थापने नाश्रयपत्नत्वपस्या तास्य स्यात रेणोपायांश्चाज्यस्य पततीति तस्याः सं ब्राह्मणमिति
वेदेनेनामावास्यायामपि उपांशुयाजविधानादेवगंतव्यं॰ दृशामिकं तु पौर्णमास्यामेवो
पांशुयाजइत्यधिकरणकल्पावित्तया॥ त्रयोदशामावास्यामितिचोवयुत्सातुवादः॥ इ
तद्धलादेवामावास्यायां विकल्पइत्यपि गुरवः॥ निरूप्ते॥ ॥ पस्य हविर्निरूप्तमिन्द्रवण
लिर्वा पोत्तरकालीनचंद्राभ्युदयस्यैव निमित्तत्वादमावास्यायां च स पौर्णमासयागे वप्र
रभविभधाना निर्वापात्प्राक् चंद्राभ्युदयज्ञानेनैदध्यायच्छिन्नमिति याप्ते हविरभ्युदिपा
दित्येतावतैव निमित्तत्वपर्यवसाने न निर्वापग्रहणस्याविवक्षितत्वादुदयावच्छिन्नादेत्र
दिनप्रारंभस्यैव निमित्तत्वं लाघवात्‌। पौर्णमास्यां च तस्यानित्यत्वाद्देव निमित्तत्वानुप
पत्तेः परिशेषाद्दर्शविषयत्वं अतश्च निर्वापात्प्रागपि प्रक्रममात्रेण प्रायश्चित्तं॥ अत

भा.च. ५२

स्वपयुगपद्धाते हविरभ्युदियादिति लिंगमप्युपपद्यते ॥ ॥ अनिरुप्ते ॥ ॥ कर्मप्रवृत्तिमात्रस्य नि
मित्तत्वेपि नैमित्तिको देवतापनयस्तंडुलग्रहणानंतरं तुलावस्थायामेव कर्तव्यः ॥ पूर्वं तु प्राक
तीभ्यस्त्वनिर्वापादि कार्यमिति प्राप्ते तंडुलग्रहणस्य विवक्षितत्वे दध्नि पयसोरपनयाभावे
न देवतांतरसंबंधानायत्तो सहस्रेपतौ तिचाकल्प्य वेप्यध्याय तेस्तस्य होर्विमात्रोपल
णात्वात्स्वमप्यभ्युदयेवैकृतीभ्यस्त्वनिर्वापादि ॥ ॥ विनिरुप्ते ॥ अर्द्धनिरुप्ते च इत्युदये
ज्ञाते अवशिष्टमुद्दयोर्नतावस्वाकृतीभ्यः निर्वप्तव्याः निमित्तमत्वेन नैमित्तिकस्या प्र
न पस्य प्रवृत्तौ बाधकाभावात नापि वैकृतीभ्यः पदार्थैकदेशस्याविहितत्वे न तत्र दे
वता हरसंयोग ॥ स्त्र वत्तेः ॥ पयेव हि फलेन भक्षयेदित्यादिनिषेधा अवयवावयवि स
धारण्ये न प्रवर्तते ॥ एवं अपनयात्मको निषेधोपि यथैव च फलं इत्यादित्यादिविध्युपो
वयविस्येव प्रवर्तते एवं देवस्व देवतांतरसंयोगापि अतश्च तत्त्वेमेवावशिष्टा निर्वाप ॥ राम
याज्ञिकास्तु पदार्थैकदेशस्याप्याप्यैक विधिविहितत्वमंगीकृत्य वैकृतीभ्य इत्यनुनिति ५२

ति ॥ सामान्य ॥ ॥ किमिप मभ्युदितेष्टिः स न यतस्व वडतामन्नापेतो पीतिविता मांदुव्यो देवोन देवता
मात्रे क्षेप विधि ये द्यापि द्रव्य माहित्स म विशिष्टं तत्र याप्पु देश्यानेकत्वा देवेतत्स्मापरि तोषान्न
वनांतरविधिपक्षे चातद्धर्शे षणाचो द्विभ्यः विषयोः अमता कि च पोरुद्वा हितस्य विवक्षि
तत्वा द्विधेयमतात्पर्या नुरोधेन सन्नयनाचविकल्पत्वमिति प्राप्ते न चेदन्येन शिष्टाइत्यन्यापेक्षा
प्राप विशेषणस्यैव कल्प्य विशेषणविधिविधेयत्वेन द्रव्य माहितस्यस्य तत्त्ववागसाहित्य
स्य तत्त्वागसाहित्य वशेनैवप्राप्त तया विशेषणावच्छकल्पनाद विवक्षितत्वेनासन्नयतोपि
अभ्युदिते षा पत्तिका रग ॥ अंतश्चैंद्राग्नस्याप्यौषध द्रव्य कत्वान्नद्य मारभेदेनाग्नेयवदष्टा
त्तिः ॥ तत्रापि सहस्र यपतौ तिवचनेना ग्नेयें द्राग्नहविषोः सहस्र पणो विहिते अष्टाकपालत्व
रा दुशकपालत्वयोर्विरोधे मुख्यत्वादष्टाकपालत्वस्यैवाग्रानहेतात्र योप्यष्टाकपालाष्ट
कायां अपवाद्याः स्वष्टाकपालः तु न्नोमतु जातक स्य चरुत्साभ्युत्पादने ॥ ॥ यदि मन्त्राय

भा.व. ५३ दीक्षितानां सामुन्निषेधेन सोमसंपन्मस्य विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षि
णेन यजेरन्निति श्रुतौ॥ तत्र विश्वजिद्रूपे सोमयागे पात्रं उत ततः पूर्वं यत्पित्र्याने भवेदिति वि
तायां यद्यपि सागाय रूपयोर्योव्युत्थानमात्रं निमित्तं॥ न तु सामिध रवाच्याद्वैत्वमपि विशेष
णं नापि सोमकृ. पलस्यापि सोमविभागस्यापि विश्वजिद्रूपंगत्वेन विधेयत्वात्तु नगधान
वदेवनैमित्तिकस्वरूपपर्यालोचनया सोमकृयोत्तरमेव विधीयते नहि पूर्वं सोमोत्तिप
न सोमविभागरूपमंगमनुष्ठीयतेन॥ न च बोधायनादिकल्पपर्यालोचनया पूर्वमपि सो
मस्य तत्त्वादृभागोपपत्तिः। विकृतौ सोमस्य वृत्तेः पात्य वमु प कल्पनेन तस्मिन्नपडमान
स्त्वाभावात्॥ अतः सोमकृपोत्तरमेव वसुस्मीने विश्वजिदिति प्रासेन विभागविधिः॥
मं स्रष्टुं द्रव्यागाध्यस्याने द्रव्य विभागस्यार्थप्राप्तत्वात्॥ अतएव सोमपरं संसृष्टवस्तु वमा
त्रेपरं। अतश्च सोममपमजोर्लस्यात्वाद्रत्वात् हि श्वजि न्मात्रे नैमित्तिकं सोमकृपास्य वंम राम
पिव्युत्थानस्यानिमित्तस्य सत्वात्कैतव्यमेवाकिंच यद्यपि विभागो विधीयते तथापि तस्यार्थवि ५३

वत्पाविश्वजित्सारादुपकारकांगत्वाभावरूपं कीतस्मैवत्सस्मैववा सोमस्य विभागः किंतु लौकिक
स्य तत्वचा संभवं विनोपयस्य कस्यचित्सोमस्य पूर्वकं विभागः॥ अतश्च तादृशे नैमित्तिकस
पूर्वमपि सं न वा वृद्द विशेषः॥ अपि विश्वजिद्यागात्कर्मांतरस्वर्गीयं विश्वजिद्रूपे तत्पाआगता
विश्वरूपे सप्तापितपोरस्वित्तरूपे सापाकर्मातरत्वे अप्यामः प्रकरणांतरं च प्रमाणाबोध्यौ।
एतत्सर्वं च आगूरणा विश्व तिदृदेवेदृष्टव्यं॥ वस्तुतस्तु निमित्तमेतस्य निवर्तकोपशकप
त्वाछावितरन्यायेनैकविधारवे विश्वजिद्वेकमेत्स न विधीयतइति नाऽरुराग विश्ववि
तोऽस्यमेदः। प्रवृत्तस्य विश्वजिद्दृताप्रवृत्तस्येति विवारस्त एतदुचना नावकेत्वाविम
येति ध्येयं॥ दीक्ष॥ सोमेष्टकादीक्षातिवोदीक्षोत्सेवव्यहवोदीक्षाय सामुताः॥ तत्र
सोमशब्दा दशादीक्षापक्षस्य वद्वादशरात्रोक्षितेनेत्तिविततेति विहितस्य भक्तिपरत्वाच्य
दाक्षिणाद्द्याउनानुसल्पोच्या रूपस्य भक्तिवतनस्य पक्षांतरेष्वसंभवात् अतो

भा.ष. ५८

स्येयषष्ठ्यादिश्रुतिविषयपारस्कं कलणीतदुत्सादिवद्रनुवाद्दावादइति भाष्यकाराभिप्रायः॥ वार्ति
ककारास्तु यस्तु भिन्नपक्षे द्वादश्यां ह्येनैकं कलणीतद् इति वदंत्ये वा ररक्षायां गास्तेवस्य वविषय
इति तावद्विवादे प्रकरणाद् उपोषणाद्युनानेकेषामत्रैकविकल्पना॥ तेद्वरमेकस्येव
मतिवनन वाक्यस्यापात्रिकत्वकल्पना॥ द्वादश्यां रात्रिशब्दो वा हीसा परिमाणा
मात्रपरः॥ वस्तुतस्तु लक्षणायां यंनविद्यो हीति नकेर्तकमतिवननस्येवयसायुप
श्रस्यप्रयोगमध्ये अंत्यतायामस्येव वाविधेयत्वात्तद्द्वादशरात्रिशब्दस्यानुवादत्वो
पपत्तेः अस्तु वा तस्याविधेयत्वेपि लक्षणा तथापि नदोषः॥ अतोनैतस्य पास्तिके त्व
कल्पनापि हीसत्य ह्यायणामेवयरवोहियवद्विकल्प इति॥॥ द्वादश्यां हस्तु॥ द्वाद
शाहितु द्वादश्यां रात्री द्वीक्षितः स्यादितिवाक्येनयवमयश्रवणादितिवद्द्वादशदीक्षाक
ल्पस्येव नियमनान्नविकल्प इति प्रत्यक्षोदाहरणमात्रं॥ अत एव षट्त्रिंशद्धोवाप राम ५८

द्वादश्याहइतिलिंगादुपसत्सु सानां द्वादशत्वस्यप्रमाणांतरसिद्धत्वाद्दीक्षा अपि द्वादशेतिगम
यतितस्यालांघवतः एवदीक्षासु विरेरति हहाबहुत्वविधापदष्प्यां लोमावधृतिदीक्षायां लचंद्रम्या
ममस्ये द्वादश्यापां मद्वाम्यामत्रिहन्ना म्यां म उक्तानमितितद्वाक्यशेषेषु द्विकोनुक्तेमप
मपि॥ ॥पौर्णमास्यां॥॥ गवामयने एकाष्टकायां दीक्षेरन्व्यस्तं वा एतेसंवत्सरस्य लोमा वे स
त्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका इत्युपक्रम्य तेवाय्यतेसंवत्सरेस्याभिदीक्षंते यएकाष्टकायां दीक्षंते
व्यस्तं वाएते संवत्सरस्याभिदीक्षंते यएकाष्टकायां दीक्षंते च्योनाभिनंदंतोवभयपप्रस्पवयंतीस्यनेन
नत्रे दोषानभि धायचित्रापूर्णमासे दीक्षा मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासः तस्म
वनकाचदन्विधाहस्य नेननचैत्री स्तुत्वाचतुरहेपुरस्तात्पौर्णमास्यादीक्षेरन् तेषामेका
ष्टकायां क्रयः संपद्यते तेनैकाष्टकां न छंवट्कुर्वंतिइतिश्रुतेः आर्तेदुःखयुक्तेशीतात
॥स्पस्ते अपनपरावस्था अपोनाभिनंदंतिशीताद्वेवनिर्यादोषः छंवट्करितं॥ अत्रउर्विलपवा

भाग ५५

न्यायेन सर्वमिदमेकं वाक्यमिति तावदेव विवादः अत एव चतुरह इत्येव विधिः पयो होमन्या
येन तत्र च योषितामाशौचवाक्यशेषे चैव आसन् तत्रापि च अस्ये वः न च वाक्यशेषस्येवोपक्रमोप
संहारयोरेकार्थकारिता मातुरुत्तराधमीरूपायाः परामर्शो नस्याः कोयसंपत्यानुगृहीतस्य
वोक्तेश्च मातृवंशमाशौचमिति वाच्यं अथ कात्यायनस्य कर्मविशेषमत्या तत्कालत्वेना
स्मृत्या मृष्टकालावधौ योगे हेमंतशिशिरयोश्च तर्णामयरयक्षणामव्यामीषू व काउ
त्रिवर्तुश्चापि तदयमीषुत्र योगेण मातुरुत्तराधमीमीहयारवृपमाणाभावात्॥ द्वादश
योषामास्योद्दशरात्रैकायस्यकाष्ठकादेति स्मृत्यंतरे सर्वत्रैव प्रयोगाच्च अत एवैतस्य
उत्तराधस्याश्च पितृत्वानयायाधरेत्याख्यरवयोषिमासायरूनग्रहाणां अस्याः पुत्राच्चतु
रहैदशकारजूपांशीसेतिप्रामित्रवद्धा अवहारेष्कावकाशावस्य मातुरुत्तराधस्यामे राम
वप्रयोगात्तस्याश्चत्तं वत्सरपत्नीत्वेनोपक्रमे मे सु तत्वा मातुरुत्तराधनीस्त्वमाद ५५

गरेवतायाश्च यो जनाः स्मृतिनंदति गोत्रे चेनुमिवा पत्तिं संवत्सरस्य मा पत्नी सा नोक्तानो
अस्तु स्पृगता तिततंत्रे संवत्सरपत्नीत्वेन संकीर्तिनात्मा मातुरुत्तराधस्याश्चवरकाष्ठका
त्वप्रतीते तस्यां च उपसंपत्यनुरोधेनोपक्रमोपसंहारयोः स्रुतत्वेन च मातृव्यापरवयोषि
मासीपरेनाभिधानात्ततः पुरस्तादेकादशपांदीक्षामिद्धं अत एव सर्वोपपद्यते वादश एवं
व्याख्येयः यद्यपि हेमंते नगमावादे काष्ठकेव दीक्षायां प्रशस्तात प्यात्वात्वर्त्तत्वमस्तत्वा
न भिनंदकत्वरूपरेष्वत्वयात्मा मतिक्रम्यापि चैत्र एव परं प्रशस्ता माघ्येकादशीतुत
दपेक्षयापि प्रशस्ततरा॥ एकाष्टकायाः द्वादशीदीक्षोत दशरात्रयोरश दिन रूपायाः
कैपसंपत्यानुग्रहीत्वादिति॥ ॥ दीक्षाकालस्य॥ ॥ सोमे दीक्षितो न जुहोति तावदिना
पुरुषाणां माग्निहोत्रादीनां त्वं गत्वेन पर्युदासः प्रतिषेधो वा दीक्षितस्य श्रुतं
अव सर्वे चक्रते दीक्षामुक्ति॥ तपरश्चंद्रनादिना कारणेन संध्यातः पंचविक्रियमाणा

वमस्यास्योत्कर्षस्तदाकालेग्निहोत्रंकर्त्तव्यमेवं।पार्वंतेकालेन्याय्यत्वेनरीस्यात्तवृत्ति
स्तावत्कालंनजुहोतीतिप्रतिषेधशास्त्राभावधारणादितिप्रापिकाललक्षणायां
प्रयाणाभावाद्देशवृत्तिदेशावधिः॥तस्याश्चानिर्वर्त्तत्वात्कर्त्तव्यमेवाग्निहोत्रादि॥
॥तत्रप्रतिहोमः॥॥देशाप्यास्तांहोमांगत्वेनाग्निहोत्रप्रतिषेधेपिअग्निहोत्रपा
वरोहस्थितस्मिन्नस्मत्कर्तृत्वाभ्युतेकालेतदकरणाभिन्नप्रत्यवायस्यावरूपकत्वात्त
स्परिहारार्थंगौणकालेप्रायश्चित्तपूर्वकंकार्यंएवाग्निहोत्रहोमः॥देवापराधक
तहोमोत्कर्षेतुसुतरापितिप्राप्तेयावज्जीवादिवाक्यैःकालावच्छिन्नस्यजीवनादे
र्निमित्तत्वमित्यविवादं।तेषांचनसायंकालत्वमुच्चित्वाहीनातत्वेनतत्वेनावच्छेदक
त्वगौरवत्।अपितुशाब्दतोर्थतोवायोनिषिद्धःकालस्तद्भिन्नकालत्वेनसायमादिका
लविधेर्हिनियमविधित्वात्तदितरकालनिवृत्तिरार्थिकी॥एवंमुच्चित्वाहिताग्नेर्मु

त्यकालनिवृत्त्यापिनिषेधोपिचात्रनविधेयक्रियांगमतस्वविवक्षितोपित्वम्यां
गमतोपि।अविशेषात्।तस्मिन्नस्तिविधेयक्रियायाअकरणस्यतत्वाप्यावरूपकत्व
ं।अतश्चपर्यवपश्चार्थेनापिगौणेहनेनावरुद्धस्यप्रणयमनस्यमन्त्रमतःप्रयोजक
त्वंतस्मिन्नस्तितस्यकार्त्तमशक्यत्वात्।ओतस्वनन्तरभावकर्तेवगुणपमपि।एवंसोमां
गमतेनापिनिषेधेनावरुद्धस्यदेशकालावच्छिन्नजीवनस्यनैमित्तिकानुष्ठापक
त्वानुपपत्तेर्नतदकरणप्रत्यवायादिः।अतोपश्चकामस्यैवचमसेधिकारवदत्तीक्षि
तस्यैवाग्निहोत्राद्यनधिकारोनिषेधपक्षेपिफलितोभवति।यदालुह्यक्षितोनजु
होतीत्यस्याग्निहोत्राद्यवधिकारोनिषेधविध्येकवाक्यतामापद्यपर्युदासत्वंम
न्यक्रियतेतदास्यैवदीक्षितस्यतत्रानधिकारः॥अतश्चमुख्यकालेअनधिका
रिणोयाकालेकरणमनाशंक्य॥एवंदेवादिनाअवमस्योत्कर्षेपिदोषाद्वत्वस्यकप्प

भा.ष. ५७

स्य विशेषानुरोधान्मुख्यकालेनधिकारस्यतुल्यत्वेननगौणकालेप्रतिहोमकरणं॥॥ प्रति
षेधश्च॥॥ कृतेवमस्यैयद्युदवसानीयोल्लंघोदेवादिनाभवेत्तत्कालेप्राप्तेपि हो
त्रहोमस्यवकर्तव्यस्तस्यकालोवाप्रतिहोमःकार्यः॥ दीक्षायामवमस्येनोन्माचितत्वा
त्॥ यत्तुपूर्तयापुनराधेयमंनित्यंप्रायश्चित्तंहोत्रेजुहोतीतिवचनंतस्यकारणांतरस्यायातोक्ता
गतत्वादुदवसानीयेष्टंगतयेववाकर्मांतरविधायकमितिप्राप्तेनिषेधप्रतियोगित्वेना
ग्निहोत्रादेरुपस्थितत्वात्तत्प्रतिपेक्षितावधिसमर्पकत्वेनाप्युपपत्तौकर्मांतरविधापि
त्वानयपत्तेर्दीक्षोन्माकेपिउदवसानीयेष्टिप्रतीक्षाउपाआवरपकत्वात्पूर्ववदेवानधि
कारान्नप्रतिहोमादिकरणं॥ यत्तुदीक्षासंजातायस्मोतिदीक्षितइत्यनिषेधप्रसक्तौउ
क्तिसुरूपत्वाभ्दतदीक्षोपनिकल्पमेवंनिषेधप्राप्तोउक्तेरूपमास्त्रोयातेतदीक्षाभावेपि
सर्वदानिषेधप्रसक्तौउदवसानीयायाअवधेर्च्छमख्याहतमेवनतदुल्लंघेप्रतिहो

राम ५७

मादि॥॥ प्रतिहोमश्चैवंचेत्॥॥ यदवमस्योल्लंघेप्रतिहोमस्तस्यकृत्वाचिंतयाविचार्यते॥ अग्नि
होमसंस्थाकृञोनिषेधेजवमस्यपस्यसमयकालात्पूर्वमेवकर्तव्यत्वेनतदुत्तरंरात्रौकारणा
स्यकस्यैवसायंहोमस्यअप्राविहोकोत्तरगौणकालकरणा॥ आद्यातराहृतेःसायंहोमस्य
गौणकालोवाचनिकःप्रातर्होमस्यसायंकालावधिवतांगौणकालस्य॥ प्रतिक्रमेसस्यका
लक्रियमाणप्रातर्होमेनसहसमस्यहोमविधायतंत्रेणकरणं॥ अवमस्योल्लंघेपानेकहो
यकालातिपत्तौतुसर्वान्सायंहोमान्प्रतिहोमांश्चयस्तहोमविधिनासमस्यहोमविधिना
चस्वकालेक्रियमाणहोमेनसहतंत्रेणकुर्यात्॥ अत्यातिपतितेक्रमेणहोमयानांक्रमेणोद
करणांशाकंयस्यनरेखाकालकर्तव्यकनसमस्यहोमपक्षहोमविधिर्वैषम्यप्रसंगेन
चअनेकस्थीमासापूर्णमासातिपत्तिनिमित्तकपथिकृदिष्टिवदुपपक्षकारणानुपपत्तेः॥ अत
एवसर्वान्सायंहोमान्सायंकालेप्रातर्होमांश्चप्रातःकालएवकुर्यादितिसप्रपायासः॥ स्वकाल

भा॰च॰
५८

क्रियमाणहोमात्पूर्वमेवातिपन्नहोमानां कर्तव्यत्वात्। एवं षोडशिस्तोत्रेऽवर्तिते तस्य सम
याध्युषितकालीनत्वेनावभृथस्याग्रे वक्रियमाणत्वात्तस्य द्वितीयदिने उत्कर्षो प्रात
र्होमस्यैव पूर्वोक्तविधमानुष्ठानं॥ अनेकहोमकालातिपत्तावपि तथैव न च दर्शपौर्णमा
सयोः पौर्णमासौपक्रमकयोरेव मिलितयोः फलसाधनत्ववत्सायमुपक्रमयोरेव साय
प्रातर्होमाभ्यासयोरेकफलसाधनत्वस्य कल्पसूत्रेष्व सिद्धीनाद्यो द्विनि सायंहोम
अनधिकारैकं प्रातर्होमेष्वधिकार इति वाच्यं प्रातस्तु वा इमिनीति जैमिनिसूत्रकृद्व
चनादेव सायमुपक्रमपक्षत्वस्यैकपक्षाभावप्रतीतेः॥ अतएव वक्त्वाचिंतो घटनेऽपि परि
उदवसानीयाया रात्रौ करणे तत्प्रातर्होमानुष्ठानं जैमिनिमतेनानुपपन्नं॥ प्राय
श्चित्तं॥ जिह्मो जुहोतीत्यादिप्रायश्चित्तं तन्नैमित्तिकमपि फलापेक्षायाः प्रकरणात्कर्त्व
गनिमित्तमपि मेरनादिनैतैकैककपालादेः प्रायश्चित्तमस्याबलेन क्रत्वंगभूतके

राम
५८

पालादिभेदेन निमित्तवैगुण्यपरिहारार्थत्वस्यैव कल्पनेन स्वतंत्रापूर्वकल्पने गौरवात्॥ व्यापन्ना
स्य॥ व्यापन्नमप्सु प्रहरतीति वाक्ये श्रुतस्य व्यापन्नशेषस्य पुरोडाशादीनाममोज्यकीटाद्यवपन्नादेरितर
प्रत्तैवैवतेषां प्रयोगादिहितिश्चिद्यहितोपयुक्तं॥ विभागश्रुतेः॥ ज्योतिष्टोमे दक्षिणायाः नेकत्वा
त्कवाहिष्पवमानार्थं तद्देशं कर्षंघन्त्वा प्रसर्पतीं उद्गातृप्रतिहर्तृप्रस्तोतॄणां मध्ये यद्युद्गाता
पच्छिद्याददक्षिणं तं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात्॥ यदि प्रतिहर्ता
सर्ववेदसं दद्यात् यदि प्रस्तोता ब्रह्मणे वरं दद्यादित्यादिनानाकर्तृकापच्छेदनिमित्ते प्रायश्चि
त्ते श्रुता॥ तत्रापच्छेदनामविभागरूपं फलमेव न तत्तत्कर्तृकुलाक्रिया॥ अतस्तत्कर्तृत्वेन हा
प्रयत्नं॥ ततश्च तत्स्यव्यासज्यवृत्तित्वाद्यद्यपि नो द्गात्रादिना एकेन व्यवहारो युज्यते तथापि
दिवाततत्कर्तृकायाकर्तृत्वादेवात्र तत्कर्तृत्वव्यवहारः तस्याश्चान्यतरक्रियाजन्यत्वमपि क्रि
याजन्यत्ववद्विलीनोष्ट्रव्यस्यापि पृथुत्वे यव कर्तृत्वमिति इत्रातमात्रतिष्क्रिया
जन्यविभागइव उभयनिष्ठक्रियाजन्यविभागोऽपि द्रष्टव्यः परेशोयमपरत्ते नैवतेव

भा.द.
५९

त्रापि गायत्र्यश्चित्तं उत्तरापि व न्यायाप्युते तत्र विप्रतिषेधात्॥ योगपद्ये प्रायश्चित्तद्वय
मविरोधात्तु शुद्धयेनैव। प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तेऽह सर्वस्वदानं उद्गात्रपच्छेदनिमित्ते पु
नः प्रयोगोऽपि शक्यत एव कर्तुं॥ अव्यवाहिते ग्रालेकेषु विशिष्य पुनः प्रयोगमात्रं तन्नै
मित्तिकं न पुनरदक्षिणमपि तस्यापूर्वपाठत्वेनानुवादत्वात्॥ अतः पूर्वप्रयोगे
पि सर्वस्वदानेन कश्चिद्विरोधः उद्गात्रपच्छेदे न तावत्सर्वप्रयोगस्य सर्वेऽच दाने अन्तस्य
प्यदक्षिणास्य नैमित्तिकत्वेऽस्मिँल्लोकर्वं स्यैव पूर्वप्रयोगे सर्वदानेनु यपते॥ नापि
पुनःप्रयोगे सर्वस्वदानं॥ प्रतिहर्त्रपच्छेदवन्निप्रयोग एव तद्विधानात्॥ अन्यथा स
कृत्प्रयोगे प्रतिहर्त्रपच्छेदे तोऽस्तद्वत्वाविशेषात्तदुत्तरसर्वप्रयोगेषु सर्वस्वापत्ते
पत्तिः॥ निमित्तवति प्रयोगे नैमित्तिकस्य दर्वादिकारो प्रयोगांतरेऽपि हरापत्तिः॥ अतो
विरोधादक्षिणपसर्वस्वदक्षिणपयोर्विकल्प एव। पुनःप्रयोगमात्रं परमविरोधा राम
भ्यवसेवत्तेनापि विकल्पं केचिदिच्छंति॥॥ यौगपद्ये॥॥ यदाऽक्रमेणानिमित्तद्वयसंनि ५९

पातस्तत्रासंजातविरोधित्वात्पूर्वनिमित्तकमेवनैमित्तिकं॥ अथवानात्रशास्त्रद्वयस्यतामा
न्यविशेषादिरूपतयाबलाबलं नापि क्रमाराततस्याभासरूपतयावुभयोरपि समतयैव प्रमारा
त्वात् अतुष्ठानवेलायां पौर्वापर्यं तु शास्त्रार्थावधारणापाले॥ अतो विकल्प एवेति प्रा
प्ते पूर्ववन्निसंदेहः शास्त्रांतेने नैमित्तिकेन स्वविषये न बाध्यते परत्वात्। तदुत्तेनच द्वारशास्त्र
तविधेर्निमित्तरहितप्रयोगविषयत्वकल्पनां तथैव परेणापि नैमित्तिकेन पूर्वस्य नै
मित्तिकस्यापि परत्वाद्विशेषादेव बाध[illegible] नैमित्तिकविधेश्च परनिमित्तरहितप्रयोग
विषयत्वकल्पन॥ तदुक्तं वचानुष्ठानकालीनमेव यौगपद्यं शास्त्रार्थावधारणावेला
यां पूर्वमेवालोच्य व्यवस्थितविषयत्वकल्पनेति न कश्चिद्विरोधः॥ न चासंजातवि
रोधित्वेनेह परविज्ञानस्यानुत्पत्तिः॥ ज्ञाते क्रमाराम्यकत्वेन तदयोगात् न हत्रे
तरं प्रयोगांपूर्वप्रयोगो कवाकतयास्वार्थबोधजनकं येन तदुपजीवित्वेन तदानुगुण्येन त

भा.प्र.
६०

र्नैत अत उत्तरमेवानपेक्षतयोत्पद्यमानं पूर्वप्रमाणस्य पुरनिमित्तवत्प्रयोगविषयत्वांशे
मिथ्यात्वं कल्पयति न च पूर्वमेव विज्ञानं परप्रमाणस्य पूर्वानिमित्तवत्प्रयोगविषयत्वां
शे मिथ्यात्वं किमिति न कल्पयतन्नत्र निरपेक्षयाने मितिकरवानरवकाशत्वमस्ति
उभयोरपि स्वेके कुनिमित्तकप्रयोगे हावकाशत्वादिति वाच्यं पूर्वनिमित्तोपनिपातवला
पांपरप्रमाणजन्यज्ञानं स्वानियमेनोपस्थितस्वभावेन धर्मिज्ञानाभावादुत्पत्तेस्पपूर्वनि
मित्तवत्प्रयोगविषयत्वांशे मिथ्यात्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्॥ परनिमित्तोपनिपान
ने लायापूर्वविज्ञानस्याचिकीर्षितीवषयत्वेनपुरस्फूर्तिकत्वादुन्मिज्ञानमत्वेनतउ
ततमिथ्यात्वकल्पनेन किंचिद्बाधकं यद्दितुयवनिमित्तोपनियातोत्तरमेवपूर्वेणास्य
मिथ्यात्वकल्पनमित्याशंक्येतात यापिपद्दापरनिमित्तनिपातोत्तरं पूर्वप्रमाणाविस्मर रान
पांतरातेनोत्तरस्य मिथ्यात्वकल्पनानुपपत्ते रवश्यं भवन्मते पूर्वप्रमाणस्मरणं कल्प्यं ६०

मन्मतेनु यदि दैव दुरात्पूर्वप्रमाणास्मरणं तदा तस्यामिथ्यात्वकल्पनेपि विस्मरणेपि
रनैमित्तिकस्यैवानुष्ठानान्न किंचित्कल्प्यं तथा चायमक्रमः॥ परनिमित्तोपनिपाते
तन्नैमित्तिकवाक्यार्थज्ञानं ततः पूर्वविज्ञानस्य तेन सह विरोधज्ञानं ततस्त्वेनचपेक्षा
बुद्ध्यात्मकेन विनेश्वरस्थानचतुर्थक्षणे पूर्वज्ञानस्य भ्रांतित्वकल्पना॥ विरोधज्ञा
नदशायां तदुत्तरे वा परनैमित्तिकवाक्यार्थस्मरणाकल्पनात्मे ति न विरोधः॥ अतः हि
द्वं परेपापूर्वस्य बाधदृति॥॥ यद्युक्तं अनाता॥ क्रमेपिय छुज्ञातुरपच्छेदीज धर्मस्त
रातन्निमित्तः पुनः प्रयोगे स्वर्वस्वमेव देयं न तु द्वादशशतं॥ परनिमित्तयातात्पूर्वं
तस्यैव पूर्वप्रयोगे देयत्वेन प्रसक्तत्वात्॥ तत्र तदशारिन्यनेन यत्पूर्वप्रयोगे परनिमि
त्तपातात्पूर्वं देयत्वेन प्रसक्तं तस्य वरद्दिणात्वेन विधानात् द्वादशशतस्य पूर्वनिमित्तेन
वबाधितत्वेन देयत पाऽस्प्रसक्तेः॥ अनन्त्वपक्षपि सर्वस्वमोप जहरिश्णे न दक्षिणात्वर्वं ये

भाव ६१

वद्यपूर्वप्रयोगे वस्तुतो बाधितमेव तथापि परिनिष्पन्नतया तात्स्वबाधज्ञानाभावा-
पत्वेन प्रसक्तौ न काचित् क्षतिः॥ यदा तु प्रतिहर्त्रं यष्ठीहोऽजस्त्वन्यस्तदा तस्मिन्नेव प्रयो-
गे सर्वस्वं देयं न तु पूर्वोपष्ठिहानिनिमित्तकः पुनःप्रयोगः कार्यः॥ न च सर्वस्वदानेनाद-
क्षिण्यस्य विनिहतत्वात्तद्धेतुकपुनःप्रयोगनाद्येप्रमाणाभावः॥ अदाक्षिण्यपुनः-
प्रयोगयोः समुच्चिनयोर्हेतुत्वे नैमित्तिकत्वेन स्वकाभावे इतरस्यानुपपत्तेः॥ अत एव
पृथैव पत्न्यादेरनृणामभावात्केशानामपि न वपनं साहित्यस्य विवक्षितत्वात्तत्तत्वे
वादाक्षिण्यमावे पुनःप्रयोगस्याप्यभावः॥ यदपि च हारोपात्तकर्णस्य पुनःप्रयोगा-
गतयाविधानस्यावश्यकत्वादेव पूर्वप्रयोगे अदाक्षिण्यस्यापे प्राप्तत्वाद्दक्षिणां द- | रामः ६१
मितस्यानुवादत्वमुच्यते तथापि प्रायश्चित्तिकानुवादनियमे वादाक्षिण्यत्वोपे पुनःप्रयोगा-
त्योयदिति रथव्यं वस्तुतस्तु मो ममयमज्येति वस्याश्चित्तिकानुवादत्वेपि पुनःप्रयोगत्वो

पेप्रमाणाभावः॥ न च तस्य संहरथ द्रव्यमात्रे पत्न सप्तत्वान्नपाश्चित्तिकानुवादत्वमितिवाच्यं संह-
रथद्रव्यनाशेपि विश्वजित आवश्यकत्वेन प्राप्तिकानुवादत्वाभिवाराणात्॥ वस्तुतस्तु नाय म-
नुवादः॥ तत्र तदा धार्य्यत्वेन न पूर्वप्रयोगे दातव्य दक्षिणापाः पुनःप्रयोगांगतयाविधाने
पि पूर्वप्रयोगांगापवतके क्रीनलब्धेतास्मिन्नपि तस्मा आवश्यकत्वे नादाक्षिण्यप्राप्त्यभावात्॥
न चैवं पुनःप्रयोगमगस्य ज्योतिष्टोमत्वादेव द्वादशशतादिरूपदक्षिणाप्राप्त्युपपत्तेरस्तत्र
तद्व्यादि सस्यैव स्यष्टमितिवाच्यं तस्य पूर्वप्रयोगे एकविंशत्यादिपक्षकरणेन पुनः-
प्रयोगे द्वादशशतादेरपि प्राप्त्यापत्तौ तन्निवृत्त्यर्थत्वे न सार्थक्यात्॥ उक्तं तु उद्धरन्यत्ने सर्ववे-
दसप्राप्त्यर्थत्वाच्च न चैवं केशश्मश्रुवपनापेन पुनः प्रयोगावाधः॥ तत्र हि द्वेन सहितस्या-
पादेयकेशश्मश्रुगतत्वेनोक्तत्वात्साहित्यावच्छिन्नस्य वक्रियांगत्वेन प्रत्येकं तदंगत्वाभा-
वात्॥ प्रकृते तु अरुणोकहापि न्यायिनापनपदेवत्वात्तरसंयोगपारिवचप्रत्येकमेवक्रि-

भा.दी. ६२ प्राग्वपाहेऽकृत्वा कोऽपि प्राग्न्यादिनापश्चात्ताहिलाद्वगमेऽपि हैःकृलोपेपरस्यलोपः॥ नयागाहू वपा
हमवेश्य कृहापनीलोपत्रयांशुपाश्चिदेवतांतरसंयोगाभावेवापतन्नलोपद्रपः॥ अतः प्रति
हर्त्तुःपरत्वेपूर्वप्रयोगेसर्वस्वं दत्वापुनःप्रयोगेपितद्देयमितिसिद्धं॥ परत्वाद्वप्रयोगाज्ञात
मात्रापच्छेदस्तत्तलिमित्तकाद्वितीयप्रयोगेचप्रतिहर्त्रपच्छेदस्तदातत्रसर्वस्वमेवदेयंतेनै
मित्तकत्वेननित्यदक्षिणाबाधकत्वात्॥ नचपुनःप्रयोगस्यप्रायश्चित्ततयापूर्वप्रयोगां
गत्वात्तत्रतरदयादिसमनेनचपूर्वप्रयोगांगभूतदक्षिणायाःपवातरप्रयोगवर्तित्वमा
त्रविवक्षानरंगगुणविरोधस्यापेनांगभूतपुनःप्रयोगांगसर्वस्वदक्षिणाबाधेनप्र
धानभूतपूर्वप्रयोगांगदक्षिणायाःसबदेयत्वमुचितमितिवाच्यं॥ अपूर्वविधि
त्वाद्व्यायसात्वादिरिहेवप्रसंगेनोत्तरप्रयोगवर्तिदक्षिणायाःपूर्वप्रयोगांगत्वानुप राम
पत्तेः॥ अरुतत्स्या अपिपुनःप्रयोगांगत्वात्परेणानैमित्तिकेनपूर्वस्यबाधात्सर्वस्वमेवदे ६२

यं॥ अहर्गणे॥ द्वादशाहाहर्गणेयद्येकस्मिन्नहस्सि॥ अद्व दहनित्र्यहपुः अपच्छेदो भव
तितदाकृत्स्नस्यावृत्तिस्तस्याग्रयणस्यैवद्वादशाहपदवाच्यत्वेनफलसाधनत्वात्तस्यैवप्राप
च्छेदादिरूपयोगस्याहर्गणत्वात्॥ अस्यस्तुबोत्पत्तिवाक्यप्रत्येकंकरणत्वाद्वादशाहपदेना
पिचसमुदायपिनामवोक्तेःप्रत्येकमेवफलंप्रतिकरणत्वंपक्षेपद्दीपाहानात्प्रकरणान
समुच्चयः॥ अतद्वांगग्राहित्वमपिप्रत्येकमेवतथापिपत्यहंतुसंबंध्यहतायच्छिद्य
तेनकेतुसंबंधोविवक्ष्यते अपितावद्रूपकत्वाचत्कृतुसंबंधिवहिर्व्यवमानार्थंप्रस
र्पन्न उद्गातापच्छिद्यातेनकतुनापजेतेस्यथावगतेस्तस्यचप्रतिसंख्येभेदेवतत्स्या
यारूवावर्तिः॥ तत्स्थायायाअपिचतत्स्यात्माव्यवहितोत्तरमेवावर्तिः॥ संगस्यर्वे
ष्ठ्यसाकरणव्यतिरेकेपोत्तरस्यस्यायामनधिकारात्॥ अंतरस्यवसूत्रीत्याग्गानामप्या
वेनावर्तिःरितिध्येयं॥॥ इति श्रीखंडदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां षष्ठस्य पंचमः॥॥

भा.द. ६३ संनिपाते॥ दर्शपूर्णमासादौ कल्पभेदः स्मृतः वाशिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाज
स्तनूनपादन्येषामित्यादिना। अत्राहितनूनपातं प्रजतीत्येन स्यादेकस्यैव तिनिमित्तनाय
धेयमंगीकत्याविहितस्याद्वितीयप्रयाजस्यैके मेशाखाभेदेन स्याम्नातयोर्नराशं
सतनूनपातमंत्रयोरव्यवस्थयाविकल्पेन न द्वितीयप्रयाजसंबंधित्वेन प्राप्तप्र
वीशाष्टकंसंबंधमात्रेन नाराशंसस्य क्रियते अत एव नाराशंस इति तद्धितो द्वितीयप्र
याजपरश्चोनुवादः ततश्च परिशेषाद्वतनूनपान्मंत्रे अन्यसंबंधाभिद्धेस्तनूनपाद
न्येषामिस्यपिस्रोज्ञापुसराइतिवद्नुवाद इति। न च नाराशंसमंत्रस्य पशुप्रकारे
पाठेपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठाभाव इति केषांचिदुक्तं पुनः पशुप्रकरणे आ
प्रीसूक्ते वैकतेन नाराशंसमंत्रपाठेपि नराशंसो अग्न आज्यवेलितस्य दर्शपूर्णमा
सप्रकरणे पाठात्। अत एवाश्वलायनादिभिरपि तत्रैव समपठित॥ एतु नाराशंसवा राम ६३

कोद्वितीयत्वादिविशिष्टप्रयाजांतरविधिस्तस्य च वाशिष्ठसंबंधित्वेन विधानं द्रन्येषाम
भाव इति॥ तन्न। तथा सति सपिद्यागोत्रत्वरूपत्वं द्वितीयत्वस्य नाराशंस्य सयागो विधाने
पि वाशिष्ठानां तनूनपाद्यागाबाधप्रमाणाभावान्नराशंसोत्तरं तत्करणापत्तेः॥ नाद्य द्वि
तीयपदेन तत्कार्यकारित्वेन नाराशंसविधिः॥ येन तेषां तनूनपाद्बाधकत्वं शंक्येत तथात्वे
सिद्धांते वाशिष्ठानामप्युभयपक्षेन वाक्यभेदापत्तेः। तनेच तनूपादन्येषामित्यनेनान्येषामे
व तनूनपाद्विधानाद्वाशिष्ठानां तद्बाधोपपत्तिः॥ तस्यैकवाक्यत्वेनोपपत्तौ वाक्यभेदाभि
गीकारे प्रमाणाभावात्॥ विशिष्टविध्यपूर्वकमांतरकल्पनागौरवप्रसंगाच्च। अतः पू
र्वोक्तप्रकारेणामंत्रस्यैव वाशिष्ठसंबंधविधानेन कल्पभेद उपपादनीयः॥ स च सीस्रगो
पारिद्वारा अनेककर्तृकेषु सत्रादिष्वप्राप्तः सत्राहीनाकल्पानामप्यधिकार इतस्या
न कल्पो नामेष इति चिंतायामविशेषाच्छिन कल्पानामपि न चैककल्पकरणे आन्येषां वेगुण्य

भा.ब. ६४ प्रसंगात्॥ वाशिष्ठानामपि सत्रयंत्रस्य मुद्वाशिष्ठापत्त्वविधानेन्त्र करणबाधापत्तेः क्रतुप्र
कृपुरुषधर्मत्वेच यदि संख्यापत्तेर्वाशिष्ठस्य नराशंसमंत्रे होत्रेवे स्थामित्राविधानात्तस्य
त्कर्षदिपरिछेदकत्वेन विधानात्प्रयोगेपि प्रयोजककर्तृत्वं तपजमानपरिछेदकत्वेन वा
शिष्ठत्वविधानुपपत्तेः सत्रासे औदुंबरी हमानवदेकवाशिष्ठकर्तृकत्वेप्यन्येषां वैगुण्या
नापत्तेः॥ अतो भिन्नकल्पानामप्यधिकार इति प्राप्ते विकल्पेन प्राप्तयो मंत्रयोर्नियमार्थ
त्वेन वाक्यार्थश्चोयपत्तो नियतप्राप्तो वाशिष्ठव्यापत्तेरुपरि संख्याफलकत्वायोगा
द्वाशिष्ठेतरेषु नेयमप्रमाणांतरवशाद्वाशिष्ठाभिलषितफलसाधनीभूतस्यापूर्णमा
संगात्॥ तद्वितीयप्रयाजस्य रानाराशंसमंत्रविनियोगविधिः॥ अतश्च नराशंसमंत्र
स्यावाशिष्ठेषु विनियोगाभावादेव निवृत्तिरिति न तत्परिसंख्यापावाक्यप्रवृत्तिलत्वे॥ राम
अतश्चायन्नकल्पानामधिकारेपवाला भूतमंत्रपाठे इतरेषां फलानापत्तेः स्यान ६४

कल्पानामेवाधिकारः॥॥ वचनात्तु एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्रापि न
भिन्नकल्पयोरधिकारः॥ द्विवचनस्य युगपदधिकरणावचनत्वेन पदद्वयोपलक्षणावगतत्वात्
तरनंगीकारेपि वाक्यहितस्य वोधार्थपदद्वयोपलक्षणायां अवरूपकत्वाच्च अन्यथा देवता
त्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तेः॥ अतस्तत्पुरुषस्य पदवृत्तेरुत्तरस्यैकाशेषः॥ अतश्च समा
सादुत्तराद्विवचनं तरस्यैव द्वित्वमाह तस्माद्राजद्वयसंबंधिनो द्वौ पुरोहितौ समा
नकल्पावेव यजेयातामित्यार्थः यद्वा द्विवचनस्य विशेष्यान्वयित्वव्युत्पत्तेः संख्याधिक
रणाद्युत्सर्गतत्वात् एकस्यानेकस्य वा राज्ञो द्वौ पुरोहितौ विवक्षितौ अप्पवादस्य कंशेषं कल्वे
वलत्पुरुषकार्यः॥ इतरथ्यायदृष्टावत्विग्मांगात् राजपदस्यैव्यर्थ्यप्रसंगाच्च अतएक
स्यवराज्ञो द्वौ पुरोहितौ विवक्षितौ॥ पूर्वपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् पुरोहितद्वयगतद
स्यापादेपश्चायामेकत्वस्य विवक्षितत्वेनेकस्य राज्ञः पुरोहितद्वयानावाच्च कर्मधारयप्र

भा.प.
६५

वाप्यमितिप्राप्ते ब्राह्मणानामेव पौरोहित्यश्रवणात्कर्मधारयानुपपत्तेर्द्वंद्व एवायं न तत्राप
रद्वयेलक्षणापूर्वपदविकरणं वा च न तत्स्य निशकतत्वात् न च साहित्यप्रतीतस्यैवलक्षणा
तत्प्रतीते रानुमानीकत्वेनाप्युपपत्तौ लक्षणायाः प्रमाणाभावात्॥ समाहारे परं एकत्वान्व
यार्थपरद्वंद्वेपि समुच्चयलक्षणेति विशेषः॥ वस्तुतस्तु इतरेतरद्वंद्वे द्विवचनस्याभावेन साहित्य
प्रतीतेरानुमानिकत्वाद्योगात्स्वरूपं प्रतीयमानस्यैव चापलाक्षणिकत्वमावश्यकमेवं तथा
पि तल्लक्षणाया एकशेषेपि समानत्वेन सर्वपदेष्वाविशेषकत्वसूत्रोक्तरूपत्वादद्वंद्वाप
पत्तिः॥ अत एव राज्ञः पुरोहितस्य च भिन्नकल्पयोरप्यधिकारः॥ पुरोहितोपि च तस्यैव रा
ज्ञः पुरोहितत्वस्य संबंधिकत्वेन राजप्रतियोगिकत्वावश्यंभावे ऐहिकस्यैकराज्यप्रति
योगिकत्वरूपस्यायुज्यफलकत्वस्याप्यत्रोपपत्तेः॥ अस्तु वा अन्यस्यापि भिन्नकल्प
त्वं च यद्यपि न तारात्रांसमंत्रे राज्ञो नुराधेन पुरोहितस्यापि न [illegible]स समानकल्पस्यैव सं

राम
६५

मवेनतादृशापौरेवतयोरधिकारोपपत्तिः॥ तथापि सोमफलचमसरूपभिन्नकल्पयोरप्यधि
कारः तत्रापि न विकल्पः स्तः प्रापणिकत्वात् निमित्तत्वाच्च नैमित्तिकेन सोमस्य बाधात्॥ त
त्रापि॥ ॥ तत्रैव यजमानास्त ऋत्विज इति श्रुतं॥ तत्र न तावद्यजमानानां ऋत्वपजनकर्तृत्वरू
पऋत्विकत्वमात्रपदद्वयोः प्रथमान्तयोः समानाधिकरण्येनान्वयः॥ स्वामित्वमदृशा इति सा
पेन प्राप्ततया वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः॥ अतो ऋत्विक्पदं परिक्रयक्रीतऋत्विक्परं॥ तेनाप
च न यजमानपदस्य यागकर्तृभिन्ना इत्येवं समानाधिकरण्येनान्वयः॥ स्वात्मनि परिक्र
या संभवेन बाधात्॥ न च ऋत्विक्पदेन प्रकृतौ वस्तुतो येपरिक्रयक्रीतास्तत्कार्यकर्तृ
न भिधीयते न सह यजमानपदस्यामेदान्वयः॥ एवं तयोः परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्॥
विशिष्टकर्तृलक्षणायेक्षया तत्कार्यलक्षणाया स्वऋत्विक्पदेनाप्यत्वाच्च अतो पोहो
तासोध्वर्युरिति वृज्जघन्ये ऋत्विकपदस्य तत्कार्यलक्षामित्वा यजमानशांस्कारायत्वेन तद्धि

भा.ष. ६६ धीयते न यच्छब्दप्राप्यस्यान्यां यजमानस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीतेः॥ अत एव फलपरत्वात् स्वाकृत
फार्थकल्पनापि न दोषः॥ एवं क्वचिद्द्विकामत्वाविशेषात्त्रयाणामपि वर्णानामार्त्विज्यसंस्का
र्यकल्पत्वावगतेः त्रयाणामपि स्वकेऽधिकारः॥ अत एव द्वादशाहे बाहरिं ब्राह्मणस्ये
त्यादि लिंगमपि संगच्छते॥ एवं च यजमानसंस्कारद्वारेण क्वचित्क्रतूपकारार्थे प्रकृतत्वे तप
कारस्यापि सिद्धेर्लेतद्दृष्टपरिक्रयादिनार्त्विज्यं गरुहं पाऽऽदनामित्यपि दृष्टमिति। प्रापि
ज्ञापकसत्त्वे व्यवहितान्वयकल्पनया शाब्दबोधस्य लोके दृष्टत्वादिहापूर्वविधित्वार
घरूपाप्राकृतकल्पनादिदोषभिया यच्छब्दस्य व्यवहितान्वयेन सद्रूपयाप्तिमात्रस
चनेन वाक्येन लिंगकार्यस्यैवोद्देश्यत्वमंगीकृत्य यजमानाः कर्त्तारो विधीयंते न चैतावता
न त्वविकृतेः कल्पनायां यजमानानामपि क्वचिद्विकल्पस्य साधितत्वात्॥ वरणादिवि राम
धर्मनीतयत मानभिन्नत्वं परमतिदेशप्राप्तमुपदेशेन बाध्यते॥ नत्वेनावलाबाह्मणकर्तृ ६६
कत्वमपीति तदनुमहाय ब्राह्मणानामेवाधिकारः वा हैं द्विवारि द्रष्टौ नेत्व हीनाभिप्रायेण॥

वाशिष्ठानां॥ प्रकृतौ वाशिष्ठो ब्रह्मा वैश्वामित्रो होतेति ब्रह्मत्वाद्युद्देशेन वाशिष्ठादिविधाना
त्तयोश्च विरुद्धकल्पत्वात्तत्रैव विकल्प इति प्राप्ते य एव कश्चित्सोमभागानां प्रीते स एव वा
शिष्ठः स्यात् अथवा देनऽपयेन प्रदृस्य च विधिविस्थ वाशिष्ठपदस्य लक्षणया सोमभागाधे
तमात्रपरत्वाद्वसायाः पृच्छ कृपार्थविधित्वाभावेन वैश्वामित्रसमानकल्पानामेवाधिकारः॥
भाष्ये तु य एव कश्चित्सोमभागानधीयीत स एव ब्रह्मा भवेदिति वाक्यमुदाहृत्य तस्य
विधित्वांगीकारेण वाशिष्ठो ब्रह्मेत्यस्य तत्पर्यवादत्वं ततो कार्थविधिभाव इत्ये
कं विहारस्य॥ सारस्वत सत्रे परार्थे वा एते स्वर्गलोकं यंति येनाहिताग्नयः सत्रमास
त इति विधौ सत्रमहणस्य प्रकरणेन संकोचे पुमाशाभावात् सर्वसत्रेष्वपि अनाहिता
ग्नीनामपि आहिताग्निसहितानामधिकार इति मन्यते॥ अत एव सारस्वतसत्रवदेवे
तरस्मवं सत्रव्यतिरिक्तविषयमेवाधानगतात्मनेपदं॥ इषिमोमोत्तरकालतातुक्तं तंत्रा

भा॰च॰ ६८

दैक्षं केचित्तास्त्यांइषि सोमकर्तारमपेक्ष्योपतेत्रलोवा॥ न हि तत्रोपि सोमसमातकर्तृकत्वम
पि विधीयते॥ वाक्यभेदप्रसंगादिति प्राप्ते स्यक्रोपदेपाठानेनवाक्यभेदाभावादिषि
सोमसमानकर्तृत्वावगतेः तत्रचावानगतालभनेयदानुरोधादाहिताग्नियाजकर्त
कत्वावगतेः सारस्वतसत्रप्रकरणस्थ विधिवाक्ये नैवमग्नो ह्यास्वित्तत्रैवानाहिता
ग्नेरप्यनुज्ञानो दाल्भेयदानुरोधेनैवेरुरसत्रे पुरुषाहिताग्नीनामेवाधिकारः॥॥ जु
ह्वादीनां॥॥ जुह्वादिपात्रेषु तु आल्भेयदानश्रवणाग्निहोतुरीसमानत्रुपालाभ्वपस्य
कस्यपि यजमानस्य पात्रेपि सत्रेधिकार इति प्राप्ते यस्यैव पात्रै रूपक्रान्तः प्रयोगस्त
स्यैव यजमानस्य सत्रप्रयोगमध्ये कदाचिन्मरणे पदितत्पात्रैस्तस्य दाहस्तदा सत्र
वैगुण्यं यदिनदाहस्तदा आहिताग्निमग्निभिर्दहंति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणे हस्ते जु
हूमासादयती त्यादिनाविहितस्य पात्रप्रतिपत्तिरूपर्व- कृस्य पात्रगणाकरहस्य लोपप्र

राम ६८

संगात्॥ अतः साधारणान्यन्यानि पात्राण्युपलाघ सत्रेधिकारः॥॥ पुरुषकल्पे॥॥ पामुविक
तिषु सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति श्रुतेतासु वैश्यस्यैवाधिकार॰॥ प्रकृतौ सप्तदश्या
वैश्यस्य सनेनततद्धिकलिभारत्तस्थसामदश्यानुवादेनैव वैश्यस्य कर्तृत्वेन विधाना
त॥ पंचदशहोनापदे सामदश्य विधौ पांचदश्य बाधापत्तेः॥ वाजिधानापि सत्रतु व्यव
स्थार्थत्वात् तथांगीकरणमिति विशेषः॥ अतएव वैश्यकर्तृकसामदश्यानुरोधेन तस्यै
वतास्वधिकार इति प्राप्ते सामिधेनी साधिनीभूत सामदश्यपादेशो विशिष्टो देशापप
तेः साप्तदश्यमात्रो देशोच विकल्पपूर्वे साधनीभूत सामि॥ धेनीनामेव विशिष्याप
स्थापकाभावेनानुनादायोगा द्यप सामदश्य वपि विधानापतेः प्रकरणानुग्र
हाञ्च वैश्यो देशोनैवतद्धिकारिके दर्शपूर्णमास संबंधि सामिधेनीवृत्तित्व सं
बंधेन साप्तदश्यं विधीयते॥ अपांचवैश्यस्य निमित्तत्वं॥ विकृतौचानेमित्तिकत्वा

भा.प. र्थं पुनस्त्र्यवृणामिति सर्वाधिकारः॥ इति श्रीखंडदेवकृतै भाट्टदीपिकायां षष्ठस्य षष्ठः
६८ पादः॥ ॥ स्वदानो॥ नि॥ श्वजिति सर्वस्वं ददातीति श्रूयते॥ तत्र पित्रादीनामपि ज्ञातित्वेन स्व
शब्दवाच्यत्वाद्दानवदेव दानं॥ न च पित्रादिषु पथेषु विनियोज्यत्वरूपस्वत्वस्य स्वामीति नम्
क्रूपस्य विभागपरिग्रहाधिगमोष्विताहि स्वत्वहेतुभावेनासंभवात् पित्रादौ च्यानिरेकेणा
मीपत्वाभावात्स्वत्वस्याघटितददातिकर्मत्वानुपपत्तिः कन्याप्रदानादेरपि स्मृतिप्र
त्तत्वेन तत्रापि स्वत्वांगीकारात् अस्तु वा तद्दृष्टौ वेन परस्वत्वापादनमेव दानं इति प्र
त्रे परविधेयीकरणमात्रे स लोके दानशब्दप्रयोगात्स्व। स्वत्यागपूर्वकपरस्वत्वापा
दनमेव दानपदार्थः॥ न च पित्रादेः स्वत्वे प्रमाणमस्ति स्वत्वहेतूनामभावात् कन्यादा
नादेरदाने गौणत्वात्॥ न चेह तदाश्रयणं युक्तं॥ स्वशब्दस्य स्वत्वाश्रयीभूतधनपर
त्वेनापुपपत्तेः॥ किं चात्र स्वशब्दः पुंसैकशेषे वा ज्ञातिधनेष्वपि वर्तते॥ सर्वानुग राम
तैकशक्यतावच्छेदकाभावात् अतश्चैकस्मिन्प्रयोगे एकस्यैवार्थस्य ग्रहणाद्धनत्वादस्य ६८

नुरोधेन धनस्यैव ग्रहणं॥ ॥ न भूमिः॥ ॥ येयं महापृथिवी तस्याः सार्वभौमत्वेन तत्तद्दानमि
ति प्राप्ते सार्वभौमस्यापि तस्याः स्वत्वं अपरस्यापि श्राद्धस्वामिकत्वं न गृहक्षेत्रादिविषये स्वत्वस्व
त्वोत्सारकत्वात्॥ महापृथिव्यां तु राज्यमात्राधिकारस्यैव जयेन संपादनात्॥ राज्यं हि स्व
विषयपरिपालनकोद्धरणरूपं॥ तन्निमित्तकं च तस्य कर्षकेभ्यः करादानं॥ अतस्तस्य
स्वत्वं दानमपि स्वतावन्नौ च॥ न त्वेतावता तस्याः स्वत्वं॥ तथात्वे वनगततृणकाष्ठादावपि
स्वत्वापत्तौ तत्स्वत्वोत्सारकमपरिग्रहविधिविरोधापत्तेः॥ तद्विषयस्वत्वप्रजादिगृह
दिष्वपि स्वत्वापत्तेः अतस्तासां नैव देया॥ माउलिकेनापि मंडलं॥ परिक्रयादिलब्धं गृह
क्षेत्रादिकं तु देयमेव॥ ॥ अकार्यत्वात्॥ अश्वादयः केसरिणोपि सर्वस्वेन देयाः॥ न केस
रिणो ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति तेषां पर्युदासात्। यद्यपि चातुराश्रम्याधी
तेनानेनरागातः प्राप्तस्यैव मित्रादिभ्यो स्वदानस्य यथाप्राप्तं द्रष्टव्यादिष्ठीतोत्सरे अ

भाष ६९ नियमेन विहितस्यापि चाश्वविषये ऐहिकस्य दानस्य प्रतिषेधस्य वृत्तिः पतेत् तथापि वि-
श्वजित्प्रकरणे ह्येनानेन पर्युदासस्यैव सर्वाचयदेन नियमतस्यैव सर्वदानस्य विहि-
तत्वेनाश्वाद्योपि तत्ववत्त्वेवं घतयानिषेधयत्योर्विकल्पस्यापरिहार्यत्वात्। अथ ए-
वमपि चैयं वाक्यद्वयकल्पना। इतरथा अश्वप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तकरणाद्यालौकिका-
श्वदाननिषेधकल्पनानुपपत्तेः॥ वोभयतो दत्तः प्रतिगृह्णातीति तु पुरुषार्थः प्रति-
षेधो दानलक्षणयागावयवभूतदानस्य परत्वप्रतिषेधेयं वस्तुतस्तु प्राकृतस्यैव नैमित्तिक-
स्य सर्वस्वदानस्यानैमित्तिकत्वात्पर्यविधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छ्रूयते च दक्षिणापर्य-
भागे इष्ट्येवाश्वानां प्रसक्तेरनारभ्याधीतेनैव तन्निषेधोपपत्तेर्न विश्वजित्प्रक-
रणे वाक्यान्तरकल्पनमपि॥ अतएव ज्योतिष्टोमतद्विकारानंगे सर्वस्वदानेऽश्वानां दान ६९
दाननिषेधमेव॥ ॥निरूप्यताम्॥ ॥यत्तिविदिसुरुषस्याय भोभोभयंस्वकुप्याद्यापनामनगा

वादित्तत्संवदतीति न्यायावधारणा यस्यापि पत्नात्तिसोपि तदुजपिता दद्या द्रूल-
र्प्पविधिलाभादिति प्राप्तिविधिः विधिप्रकारपत्ते श्वो ऽकप्राप्त दानानुवादेन ह्य दशरा-
त्रवाधेन सर्वतायात्र विधानास्यक्ति द्रुःस्वसेधेष सर्वशब्दस्योपयुक्तो अप्राप्ति दृ स्वत्वो-
ऽत्रेनाक्षेपकत्वानुपपत्तेश्च नार्तपिता देयो॥ ॥सद्भूम॥ ॥ धर्मार्थं मत्स्यर्थं वा परि-
चारकत्वेनावस्थितः ततोऽपि न देयः तत्रास्य स्वत्वाभावात्॥ परवद्यपत्वान्नस्नुप-
गयसंभवाच्चवैतदसारदयस्ते देयपूर्व॥ ॥दक्षिणाकाले॥ ॥दक्षिणाकाले य-
त्रास्य स्वत्वं तस्यैव दानं न तु ततः प्रागपि यत्प्राप्तो यभोगं वचनं तदनुपयुज्यपत्वेन
धारयितव्या देयं धारकप्रयोजकत्वप्रयाणाभावात्॥ भाविनस्तु तदानीं स्वत्वाभावादेवा-
दाना दानं न च क्वाचित्कस्यापि प्रतिश्रवमात्रेण स्वत्वोत्पत्तिः तथात्वे दत्तस्य पुनर्दानासं-
भवेन देयं प्रतिश्रुतं चेदेवेति विधिविरोधप्रसंगात्॥ ददातेः समर्पणमात्रार्थत्वे तस्य-
पापसंगाच्च प्रतिश्रवणे न च स्वोपभोगस्य दानायोग्यतापरं जायते॥ उक्तं दाननियमा

भा.ष. नाप्यद्यास्मै दानिश्रुतमित्यस्मै दाननिषेधाद्वचनस्वत्वेनि वीपवत् अत्रोपपात॥ ज्यो
७० तिष्टोमे ताद्धकारे स्त रथ यत्र सर्वस्य दान मान्नातं तत्र च नाकर्यातत्वेन कर्मारंभ रथवति
धाय जमाने नात्मीयं धनवचना घवस्थापितं मस्यार्थं के त्वर्थं दक्षिणार्थं चेति॥ तत्र स
र्वस्वत्वाविशेषात्त्रिविधस्यापि दानं॥ ननु दक्षिणार्थं भागस्यैव सर्वता तस्य प्रकृतौ
दक्षिणार्थत्वे सर्वस्वदानविधिवैयर्थ्यात् दभागत्रयस्याप्यविशेषात् दक्षिणार्थो प
स्या गादतिव्यपदेशानुपपत्तेः अतश्च प्रत्यक्षवचनोपदिष्टं सर्वस्वदानवशेनातिदे
शाप्तकर्मीरोपलोपः॥ परार्थानां प्रधानत्वा दंगभूतदक्षिणानुरोधेनवाधस्यप्रप
बलावलन्यायेनानुपपत्ते वा किंचित् वैशिष्यं सर्वमन्यत्वप्रदेपतामिति प्राप्त दक्षिणा
र्थनानिर्दिष्टस्य तत्संबंधप्राप्ते सर्वता यान्त्र विधाने लाघवमिति तस्यैव सर्वं दानं न चै दान
वंपकानावपितस्य दानापत्ते रत्र विधिवैयर्थ्यं॥ इतरथा तस्य दक्षिणार्थत्वानुपपत्ते ७०
रितिवाच्यं पंथे तावता केवलिशान्नानुमेपुरपितु सर्वस्वेनेव नेन वचनेन दादशानेनान

त्यस्तेम वेत स्यापि दक्षिणार्थत्वात्॥ अत्रच दक्षिणार्थ भागस्यैव देयत्वेव स्थितेपर्वत नानिषड
विकरणानिष्फलावि नयेतिकेचित्॥ वस्तुतस्तु पित्रादीनामपि दक्षिणाभागांतःपाते नविद्या
पपन्नेन कृत्वाचिंताल्ं॥॥ अदोषे॥॥ अस्य परात्रो हीनस्तस्य विश्वजित्सर्वपृष्ठ महत्तेनो
भिहोत्रंवं: षडहस्ततो भिजितय शुकामो ह्रतेनय जेति श्रुतिः॥ तत्राविश्वजिति प्र[illegible]कारप
तराधिकरणो तन्यायेन कर्पातरेना भावि दे शोनेका हकानुपदितविश्वजितोधर्मः तर्वसं
अन्येषु तु गुणात्वा द्वादशाहे तो ज्योतिष्टोमिको द्वादशाहे चपति सप्तसं भे दे नाति देशोपि प्रयो
गोकत्वे नकेवैकत्वस्यदशोयवक्ष्यमाणत्वा तदानस्य योपादक्षिणायाअपितत्रैणाद्वं
तेवादेयत्व प्रसक्तावन्वहं द्वादशशतं दक्षीत्यनेनावृत्ति फलकोन्वहकालो विधीयते
द्वादशशतस्यापितु विधानेवाक्यभेदापत्तेः प्राकृतयावीपक्षादिलक्षणगामात्रोपल
क्षणं ततस्ते न पादक्षिणातंत्रेण देयत्वेन प्रसक्तातां प्रत्यहं दद्याती ति तद्वाकार्थं॥ तदि

भा.प. ७१

हार्थं षड्रात्रेणानातिदेशप्राप्त्या स्याद्विश्वजिद्धर्मानुग्रहप्राप्त्या सार्वोपगमयोनुग्रहस्य प्रा
प्तत्वाद्वादशशतस्यैव तत्रैकोपकारकप्रसक्तेः स्यैवान्वहमिसनेनावतिकरणाद्वा
दशशतमेव प्रसहे देयमिति वार्त्तिककाराशयः॥ भाष्यकारीयस्तु अथ रात्रप्रकरणास्ते
तैव हीप्रतेवारषपशुभिर्यो विश्वजिति सर्वस्वं ददातीत्यनन्यथासिद्धलिंगोपष्टंभप्राय
स्यादिनातत्कल्प्यविधिनैव वा सर्वस्वविधानादायपवसर्वेषु चाहःसु सर्वस्वं देयमि
ति॥ ॥विकारः॥ ॥ प्रकृतिभूते विश्वजिति द्वादशशतादिन्यूनेन च यस्यापि सर्वस्वपदवाच्यते
पपतेस्तद्दृतोप्यधिकार इति प्राप्ते प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे पद्येतावतान्तवि जोनानमेपुरपि
तु सर्वस्वेनेत्यनेन द्वादशशतसाध्यायायानतो सर्वस्वविधानान्नत्रचतद्धिकस्यैनपो
गपतया प्राप्तेस्तादृशस्यैव चात्र यक्षप्राप्तस्य नियममात्रकरणाद्वादशशतादधिकध
नवतस्तु विश्वजित्यधिकारः॥ ॥ अपरिमिते॥ ॥ आधाने स्कारे यायद्देयाद्वादशाव
याश्वतुर्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति श्रुतं तत्र अपरिमितशब्दः राम ७१

परिमाणमुखत्वमत्र पंचबहुत्वसाभिधत्ते न च परिमाणमुखत्वस्य हननं संभवतीत्यतः प्रकृतपरि
माणमुख्यत्वमर्थः॥ तेन प्रकृतपरिमाणप्रतिषेधः स्वाद्यमिति प्राप्ते ज्ञातपरिमाणोपि वा
हुल्यमात्रेणालोके अपरिमितशब्दप्रयोगाद्बहुत्वेशक्तिः। ततश्चाश्वकर्णादिवत् रूढ
यावाधालायस्त्वं परिमाणप्रतिषेधः॥ अपरिमितशब्दस्य नञ्समासत्वे तद्घटितेन
स्य नञः क्रियान्वययुक्तस्य भावेन निषेधायोगाच्च प्रकृतपरिमाणानामनेकत्वबल
लेनैव विकल्पयाज्ञानिषेधवैयर्थ्याच्च प्रकृतपरिमाणातिरिक्तं नियतपरिमाणकद
नो। तरविधौ गौकारेचलत्तणाद्यापत्तेर्वंबहुत्वावच्छिन्नद्रव्यकदानं नरविधिरेवा
यं बहुत्वस्य चापेक्षिकत्वेन पूर्वकृतस्य ह्रस्वो वधिकत्वनिश्चयात्तदपेक्षयाधिकमेवा
परिमितं॥ परकृति॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोरितिहस्मादव उकुपाधितामा न्नेपचतेति श्रु
तं॥ इदंचैककर्तृकोपाख्यानं परत्वात्परकृतिः॥ अयं चारण्यपाठान विवेकशेषः॥ बहुकर्तृ
कोयाख्यानपरं चवाक्यपुराकल्प॥ सत्रे उत्मुकेः सह पूर्वे समाजग्मुस्तानसुरारक्षांसि निजघ्नु

भाव· ७२

रितिअपंचगव्यहूपतेरेवाग्निषु निर्मथ्य निर्वपेरन्निति निर्मथ्याग्निसंसर्गस्तु सर्वथैवानुक्तौ
सर्गानिष्टकं संस्तद्विधेः शेषः॥ न तु स्वतंत्रो विधिरित्योदुंबराधिकरणे निर्णीतमेव परस्
रूराहरणं तु पराविविस्तराकृत्वा चिंतयाविचार्यते॥ वसिष्ठगोत्रोत्पन्नाधिकारके
शेषणं मासौ देशो न तत्कर्तृसंस्कारार्थं तथा वा पाषपाकविधिरिति तद्वत् एव माष
याके विकारो वैरूपानियत्तक सास्य रूपवत्॥ न ह्यत्र प्राच्यत्व वसिष्ठगोत्रत्वे तु वचं
येन तत्कल्प्यविधेः सामान्यविषयत्वस्यादिनिष्पन्नेस्तुस्तु यापत्तेनो यातस्य वसिष्ठ
गोत्रत्वस्य विधेयमाषपाकविशेषणत्वकल्पने प्रमाणाभावान्माषपाकमात्रविधा
नेन सर्वाधिकारः॥ सहस्रसंवत्सरे॥ ॥पंचपंचाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पंचपंचाश
तः पंचदशाः पंचपंचाशतः सप्तदशाः पंचपंचाशत एकविंशाः विश्वसृजामयनं स
हस्रवत्सरमितिश्रुतं॥ अत्र पंचाशच्छब्दः संख्यापर एव त्रिवृद्धा वत्सर [illegible] रात्रौ रान ७२
तुलक्षणया त्रिवृतो मकसंवत्सरसाध्यक्रतुचतुष्परो पंचाशच्छब्दवि शेषणं

पंचदशाद्योऽपि तेन तादृशावृत्तिवर्तिनी पंचत्वसंख्यावच्छिन्ना पंचाशत्त्वं लक्ष्येति पविष्टोकान्वपवे
लायां पर्यवसितार्थः॥ तदिह त्रिवृदादिस्तोमकत्वं यद्यपि सामान्यसंबंधेनाहन्येव तथापि
तादृशाहर्घटितत्वात्संवत्सरेपि तत्संभवतीति संवत्सरशब्दो लक्षणया वत्सरसंवत्सरमेवा
भिधत्ते तेन मनुष्याणां सहस्रायुष्ट्वाभावात् तत्प्रयोगाधिकरणनिराकृतोपि श्रुतिबलादुध
वीदीनामेवाधिकारः। तेषां त्वग्न्याद्युपसंहारासामर्थ्यान्मनुष्यानेवावारस्तायुनलब्ध
सहस्रायुषां संवत्सरस्ययनारेरेवतावदायुः संयारेनसामर्थ्ये प्रयाणाभावाद्वेतामुर्वैयुरु
षइतिश्रुतेश्चैकेनारब्धस्य पुत्रादिपारंपर्येण समापनमिति कुलकल्पो वा॥ शास्त्रफलं
प्रयोक्तरीतिन्यायस्य विनावचनमपवादे प्रमाणाभावात्तमसत्कर्मानुष्ठानाभावे विकल्पा
नवकापि नोपफलानुत्पत्तिप्रसंगात् सत्रारंभादेव सहस्रायुष्ट्वं जायत इति वा कल्प्यं॥ एतादृशाव
ल्पनेपि प्रमाणाभावात्पंचपंचाशत इति पठमानाभिप्रायासंख्या- तेनेकोपि त्रिवृत्सोमक

भा॰प्र॰ ७२ पा॥पु॥ संवत्सरः पंचपंचाशत्संख्याकैः यजमानैः संबंध्यमाना सा वत्संख्या इत्युपचर्यते अ
तश्च चतुःसंवत्सरमिदं सत्त्रं सा द्व्यशतद्वयं यजमानैः कार्यमिति वा पक्षांतरं मं॥ अस्यापि
बुद्ध्यावस्थं तम नारोहात्सप्तदशावराः चतुर्विंशतिपरमा इति ज्ञातिदेशिकपरिमाणबाधा
पत्तेश्चानुपपत्तिः॥ तस्मात्संख्याशब्दः संवत्सरशब्दे गौणमाश्रित्य ग्राम मनुष्यादिका
रः समर्थनीयः॥ तत्रापि संख्याशब्दः योमुख्यत्वादेकार्थनिश्चय हा मध्यां चेन्न स्वार्थ सा
गः॥ संवत्सरयदतु जघन्यत्वात्सो रचो हादिमौ गुणो काथ त्वाच्चुनिश्चयामसमर्थो भवतिगौ
णः॥ संवत्सरः पीयासः संवत्सर इति रशोनाम्ना स्वबुवेति रुकःपक्षः॥ तत्रापि त्वशक्तिस्तत्स्व
रूपे नहासाधना दूर्ध्वं सह समासपर्यंतं जीवनं संभवति अतः संवत्सरशक्ति मा वेद्यइ
त्यारोपयदिति प्रयोगाद्यहरह रात्रिर्षिपरः॥ प्रति मानशब्दविशेषणत्वेन संवत्सरशब्दो
नतस्य ह्यहर्हरात्रिषु प्रयोगः॥ तेन त्रिवृद्धादि शब्दसाम जस्यादिवसेषु संवत्सरशब्दः॥ त्रि
वृदादिपदैर्हि स्तोममात्रवाचकैरपित द्विशिष्ट अहरेव लक्षणया प्रकाश्यते तत्संघलु ल राम ७२

क्षितत्वस्य पायालस्यतावच्छेदकागोरवांगीकारेणवा अतस्तन्निया संवत्सरपदं दिवसपरमेवे
तिसिद्धं ततः इदं चकृतादियुगांतरेष्वपि मनुष्याणां शतमेव परमायुरिति कल्पाचिंतयाः परं तु स्म
तिपुराणेतिहासादिप्रसूत साधकबतरयुष्ठपयागादिफलस्याने कसहस्रवत्सरपरिमितस्यायु
षो पि प्रकृतश्रुत्यसंभवस्य प्रामाणिकत्वं एतत्राय कबलेनैव शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतौ
शतायुः पर्युदस्तमिति विग्रहः कलियुगाभिप्रायत्वं वा आश्रयणीय तत्रिवृद्धादिशब्देन अ
हःसंघमेव चत्रिवृत्स्तोमकाहदिपितत्व संबंधेन लक्षयित्वा संवत्सरशब्दोपपत्त्याश्र
तस्य वसत्त्रं च गोवर्धादिव युगांतरस्थ तावत्युष्वमनुष्यपरमिति ध्येयं न हिमिमां
स कमतेयुगादिव्यवस्था लौकां तत्तद्युगधर्मव्यवस्थायकस्मार्त विधीनां निर्विषयत्वा
पत्तेः॥ ॥इति श्री खंडदेवकृतो भाट्टदीपिकायां षष्ठस्य सप्तमः॥ ॥ इषिपूर्वकत्वात्॥ ॥ सं
ति चतुर्होतृ संज्ञका मंत्राः पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादयस्ते उपाहोमार्थ विहिताः॥ तत्र

भा.ध. ७४

येतावत्कालत्वर्थः पुरुषार्थोऽनपिज्ञावचनात्क्रतुप्रयोगमध्यवर्तिनस्तेषु विवाहस्यैव नास्ति ।
येपि पृथगरब्धाः ताः काम्या उपायास्तेष्वपि विवाहस्यैव आहिताग्न्यनाहिताग्निसाधारणत्वात्
येतु ताः दर्शाहोमास्ते वायवे हवनीये जुहोतीत्यनेनाहवनीयाधिकरणकत्वस्याभिहितत्वाद्धिते
रहोमवदेवाहिताग्निमात्राधिकारकत्वं ॥ यत्तु स्थाने अनाहिताग्नेरिष्टिरितिचतुर्होत्रा संनिधौ
क्वचनेतयेय मनाहिताग्नेः क्रियाजयादिहोमा लाइष्टितुल्यत्वे व नेष्टिहोमस्य मात्रानुवादेन
जयाभिज्ञापकतयानानुपपन्नापदितुविध्यंतरशेषत्वाभावे नार्थपादत्वानुपपत्तेर्जयेड
ष्टिहोमस्यकप्पमप्यनुपपत्तेश्चापयेयस्त्राग्रघटितत्वमहोस्यपाद्यचतुर्होत्रहोमरूपेष्टि
ष्टिहोमस्य पूर्णागीकारेणाविधिरित्याश्रीयेततथापितस्याहिताग्निपरिसंख्यायां
त्वेप्रमाणाभावात्सिंद्धपित्तपत्नवदुभयाधिकारकत्वमितिप्रातेप्रसस्यवचनेनानाहिता
ग्नेः कर्तृत्वविधौ ततएव स्मार्ताग्न्यधिकरणत्वप्राप्तेराहवनीयाधिकरणाकत्वस्यासंभ
वीदेवबाधात्परिसंख्यात्वानायत्तेः रनाहिताग्नेरेवाधिकारः ॥ पिंडपितृयज्ञेतुएवमनाहि

राम ७४

ताग्निरितिवचनेनाहिताग्नेरप्यभ्यनुज्ञानादुभयाधिकार इति विशेषः ॥ ॥ उपनयनं ॥ ॥ उपनय
नांगमन्तृताहोमाः येआचार्यकर्तृकास्माणाककर्तृकाश्चाभावेपि उपनयनहोमाणवकस्त
स्कोराय्यान्वयविवाहं नत्वेयेतावदाचार्यकर्तृकास्तेषामस्याप आचार्यस्याहिताग्नित्वे आ
धानगतात्मनेपदविरोधाद्दाचार्याग्निषु कार्याः च्छपितु लौकिकएवाग्नौ ॥ येतु माणवककर्तृ
कास्ते सुतरां ॥ केतुविधीनामिवोपनयनांगमन्तृहोमानामपि आधानाप्रयोजकत्वात्तः प्रयो
जकत्वेपि वाश्राधानस्येतरकर्मवत्तज्ञानीक्षपकत्वाभावेनोपनयनास्यैवकर्तुर्माणव
कत्वाच्च आक्षेपकत्वेपि वोभयाधिकारकस्याधानस्य भार्याभावेनुपपत्तेः भार्याप्या
प्त्यात्वाभार्यामधिगच्छेदिति समावर्तनोत्तरकाले विवाहविधानेनपूर्वमसंभवात्
न्नचप्रयोजमानुरोधेनकालादिबाधः स्यतहाकस्यनिविषयत्वापत्तेः नचापस्तावर्ये स
रांतरकरणोकाल्तविधिः ॥ धर्मेचार्थेचकामेत्वा ह्रियर्यालोचनयाधर्मार्थयमपस्तावर्येचराहंतं

ना॰ध॰
७५

रानुपपत्तेः रक्षिप्रायामपि स्वतंत्रकालाम्नानेन क्रतुविधिनायाधानाद्युपनत्वेस्वरारक्षिपा
प्रयोजकत्वाभावाच्च । अतएव नविरक्तस्य कुमार्यस्य रक्षिप्रा किंतु आश्रमांतरमेव । किंचो
पनयनात्सर्वमाधानं करणोजातपुत्रत्वाधानकाललोपो स्वर्वर्षत्वाद्युपनयनकाल
लोपोवाप्रसज्येत ॥ अतस्तत्रापि लौकिकाग्नावेव ॥ ॥ स्थपतीष्टिः ॥ ॥ निषादस्थपतिं ग्रा
मामितिविकृतित्वादिष्टिर्देशेनाहवनीयादिप्राप्तौ तेषामाधानाधीनत्वादस्याधानमस्य स्वतं
त्राधानविधौ निष्ठादृष्टिरेव तस्याधानं प्रयोजयेदितिनिप्राप्ते सत्यपि तस्याग्निजनकास्तेज
नकीभूतस्याधानस्याब्राह्मणादिकर्तृकत्वेनैवास्मत्त्वानिषादकर्तृत्वेनतानिनिग्निष्यस्तोप्र
माणाभावास्वकर्तोपरषयुक्तागत्यपजीवनेनैवाहवनीयादिप्राप्तेरेवाभावाच्चनतेषु सा वि
धायास्ततद्यातिरेकेणानिषादेष्टेरेवासंभवात्तदुपायस्यलौकिकत्वेनासंपोपपत्तिरिति
वैषम्यं तेनाहवनीयाद्यनासंपकत्वेपिपत्रश्चेचनहोत्ययंस्यात्संचस्रसंस्कारांके त्वालौकिका राम ७५
ग्नेप्रतिषापयेदितिस्मृतिवचनेनाग्न्यंतराभावेहोममोत्रौद्देशेन लौकिकाग्निविधानान्मेवततो

देशोस्थापयित्वा तेष्विष्टिः कार्या । यत्तु तस्मिन्नग्निः स्थापनीतिगौतमवचनं तल्लौकिकाग्निप्रापकत्वेन
तत्रत्वेऽन्यस्यहतंतत्रैतमस्य तोतद्धेनस्मार्तानेरेवपरामर्शान्निषादेष्टेश्चाग्निहोत्राभावादुपे
क्षितः नहिगृहस्थान्नकारद्वयस्पर्शोहितमितिव्युत्पत्त्या स्यात् अपि गृह्यपरवाच्यत्वं अभिप्रुक्तप्र
सिध्या गृह्यपरस्य गृह्यस्तत्रैकृ कनेस्वेवरुढत्वेनयोगस्याप्रयोजकत्वात् इतरथा पार्श्वादेर
पिगृह्यत्वापत्तेः ॥ ॥ अवकीर्णि ॥ ॥ योब्रह्मचार्यवकिरेत्सनैर्ऋतं गर्दभं पशुमालभेतेति
श्रुतोपागोपिलौकिकएवाग्नौ सत्स्वपि गर्दभे बाणिकत्वे विद्वत्त्वे वाभापीभावेनाधानासंभवात् ॥
श्रुतोपागोपि नापि स्नात्वा विवाहे बाधकाभावः ॥ अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेदि
नचावकीर्णिनो कृतप्रायश्चित्तस्य विवाहनिषेधात् ॥ नब्रह्मचा
तिवचनेन विप्लुतब्रह्मचर्यस्यावकीर्णिनो कृतव्रतचर्यास्त्रमोक्तेराश्रयर्यां पौर्वापर्यमात्रस्यानेनविधा
विप्लुतब्रह्मचर्यपदेन कृतव्रतचर्यास्त्रमोक्तेराश्रयर्याः पौर्वापर्यमात्रस्यानेन विधा
नारत्वकीर्णिनोपि विहिताबाधकाभावः स्नात्वाभार्यामुपेयादित्यनेनैवस्नानपूर्वभार्यादिनोब्रह्मचर्य

भा.ध.
७६

स्यस्तानोत्तरमाविनाविवाहेनार्थ्यातोवीपयेमिद्धेरस्यवचनस्यसांगब्रह्मचर्यव्रतस्यनिवृत्त्याधिकारइ
त्येवमपेतयावविशीर्णोविवाहानुपयते॥ अतःहोमिफ्लौकिकाग्नावेव आपस्तंबवचनादस्पष्टत्वा॥
अयंचावकीर्णियागोनैर्ऋतपशुकःतिकः॥ गर्दभपशुरपितिपशुमल्लोपादानवैष्णव्यर्थात॥
उक्तायन्॥ किंतुअथपशुकल्पइत्याश्वलायनोक्तोयाःस्यात्तेपाश्विनिकर्त्तव्यतायारतेद
गत्वामितिकेचित्॥ ॥इहगापनः॥ अतोस्मतोवायस्मिन्कर्मणिहेवपित्र्येवोद्दापन
श्रुतौकचापश्चाद्यैःकालःप्रसक्तवचनोनाम्यार्थदर्शनकल्पविधिनावाविहितः
होविरोधेसमुच्चयेनविरोधेविकल्पेनग्नाह्यइत्येवंसूत्रहेतुमत्वात्तत्रकारःस्त्रीष्वे
ष्यपुंपुरिष्वाना॥॥पात्वाक्रयणं॥ ॥हीक्षितोमतिवन्वोहेतिपोचायस्यापिहाक्षिणा
दानार्थंद्रव्यमस्तितेनापिकार्या॥ नत्वविद्यमानद्रव्येपीव॥ नित्यवत्श्रवणेनसर्वद
वकत्तुनाश्वयेवैणचप्रयुक्तत्वात्॥ नचासाद्रव्यप्राप्तिद्वाराद्रव्यसंस्कारत्वाद्रव्यसत्वेचत

राम
७६

स्यापणोपापवैष्णव्यो॥ दृष्टस्यापिनिमित्तत्वश्रवणप्रयोजकत्वशास्त्रैवाकांक्षितविधिन्यायेनपत
निपमधिविधित्वोपपत्तिरितिवाच्यं अनाकांक्षितविधानस्यफलकल्पकत्वेन दोषत्वात्अकेत्वाविद्य
घमानद्रव्यस्थलेद्रव्यप्राप्तिरूपफलवद्विद्यमानद्रव्यस्थलेपितत्फलत्वाविशेषात्कत
कल्पनाभावेतदोषत्वाभावाद्याचप्राप्तद्रव्यस्यवक्रेलपूर्वग्रहणानित्यत्वोपपत्तेः। स
र्वविद्यमानेपिसोमेकपुस्याप्यावश्यकत्वं॥ ॥तथा नस्त सर्वंपयोव्रताद्यपिविद्यमाने
अविद्यमानेपिभस्यात्तरेस्यात्॥ अग्निहविन्वीहरेतिचप्रैषोन्यतोनवद्धेद्रुबुद्धेपिस्या
त्॥ बुद्धेप्यर्थेरेतदोषेअन्यनियमाद्दृष्टसिध्यर्थंवैषावश्यकत्वात्॥ अतरे वप्रैष
अन्यवोघानुचितेनैवफलसिद्धिरितिकल्पेनमपिप्रामाणिकं॥ प्रैषगनहगांचमंत्रमा
त्रोपलक्षणं॥ तथा इर्मम यं वास्वेवाअपपेवासोतरसत्वेपिपरिधेयमेव॥ तयायत्पशु
मायुमकतोरावायम्निराहतेअग्निमातस्मादेनसोविश्वान्मुंचत्वंहसइति मंत्रेणाविहितस्य

भाष· ७७ संज्ञप्तहोमस्यापि पशुयागे नित्यसंकरणं न च संज्ञप्तहोमस्य मात्रवर्णिकत्वाच्छ्रकरणादिजन्यदो
षनिर्घातफलप्रतीतेस्तदनुरोधेन मा पुष्प इत्याद्यवाच्छाद्यकरणाद्यवेव होम इति वाच्यं॥
शाखादिकरणस्य दोषजनकत्वे प्रमाणाभावेन मात्रवर्णिकफलकल्पनानुपपत्तेः॥ स
तदृष्टत्वेनैव दोषकल्पने गौरवाच्च। किंच नात्र शाखादिकरणदोषापि तु तदनुकूलयत्नरत्वा
रूपास्वरूपव्यापारत्वात्॥ तस्य च प्रतिबंधकत्वेनाशब्दाद्यनुत्पत्तावपि उत्पत्ताव्यापकत्वेन संज्ञ
प्तहोमस्य नित्यत्वं। शाख्या योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति मंत्रोऽपि द्वेष्यनिर्देशपरत्वेऽ
सत्त्वेवासर्वदैवप्रयोक्तव्यः॥ न च मंत्रलिंगवशेन प्रकरणसंकोचः परकृते द्वेष्यस्या
योग्यत्वेन तदभावनिश्चयप्रयोगात् स्वनिष्ठद्वेषविषयस्य तातपादादेरपि सम्भ
वे न मंत्रलिंगविरोधात्॥ ॥ अनर्थकं॥ ॥ यथोवृतंपदितो गोसल्यादिनाम रूपादिहेतु राम ७७
संभाव्यते तत्राक्तु विरोधप्रसंगान कार्यमेव॥ ॥ जाते विप्यायेनागतार्थमयी हित्रिप्याहि

नार्थमुक्तं॥ ॥ पशुचोदनायां॥ ॥ अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादौ पशुशब्देन
सामान्यवचनः॥ नहि पशुत्वं जातिः प्रमाणाभावात्॥ कापेतायाः॥ कारणताया
पावानवच्छेदकत्वात्॥ नापि पुच्छादिमत्त्वं तस्यानुगतत्वाभावेन सामान्यत्वा
भावात्॥ ॥ अतः पशुशब्दो व्यक्तिवाची तत एव सर्वासामश्वादिव्यक्तीनामुप
क्तत्वान्नायं संदिग्धः॥ अतश्छागो वा मेष एव इत्यत्र छागस्य वपाया इति मंत्रस्य निया
मकत्वं॥ यद्यपि चायं सामान्यवाची भवेत्तथापि मंत्रस्याभिन्नेवाकत्वात्प्रत्यति
रेकेणा वविधेः सर्वपिषयतया पर्यवसानान्न तत्संकोचकत्वेः एवं सत्यपि य
हि मंत्रस्य विधायकता भवेत्तदा आर्षेयं वृणीते त्रीन्प्रवृणीत इति वदेवपि
विशेषणाविशेष्यभावो न त्वेतदस्ति अतो मंत्रस्य छागपदं छिन्नं स्वास्य
गमनवलयोगेन वयोविशेषवचनत्वेन वा सर्वपशुपर्यायछागपदं वा अत्रापंमे

भा.दी.
७८

त्र इति श्राप्रेष्य छगशब्दस्याजे रूढत्वेन यौगिकत्वानुपपत्तेः पुरस्तु तो विहितत्वेन
यौगिकार्थग्रहणानुपपत्तेश्च न तावद्यौगिकत्वं ॥ वपावत्स्वाविशेषवचन
त्वेपि च शौणादिशब्दवदजागतस्यैव वपसो वाच्यत्वात् स्वादिग्रहणानुपप
त्तेः छागग्रहणेनापि पशुत्वस्याविरोधोपपत्तौ मंत्रस्य याक्षिकत्वे कल्पना
नुपपत्तेः छागस्यैव ग्रहणं · यद्यपि च पशुःशब्दो व्यक्तिवचनः स्यात्तथापि यु
गपत्सर्वव्यक्तिग्रहणाभावेनैकव्यक्तिग्रहणे मंत्रस्य निरवकाशत्वात् छागव्य
क्तिमात्रग्रहणेपि न किंचिद्बाधकं वस्तुतस्तु सामान्यवाच्यपायं · तदपि यद्यपि पु
छवत्वादि तथापि पुंस्त्वावच्छिन्नवत्वास्यैवानुगतस्य वक्तुं शक्यत्वान्न विशेष
॥ वस्तुतस्तु पुछापपत्तौ तावपि पशुत्वप्रतीतेः पशुत्वं जातिरेवेति सामान्य
वचनत्वमव्याहतं तेन पुक्तैव मंत्रेण निर्णयः ॥ भिन्नत्वाकपत्वेपि च पशुछाग राम ७८

भा.दी.
७९

शब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो वाकैक वाक्यतया न विरुध्यते · इदं च सर्वं अजोग्नी
षोमीय इति श्रारवांतरवाकं नास्तीति कत्वाचिंन्न पावो ध्यं ततस्ति हं छागवत एवा
धिकार इति निरूपितोधिकारः ॥ ॥ इति श्रीखंडदेवकृतो भाट्टदीपिकायां षष्ठस्या
ष्टमः पादः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

राम
७९